

UNIVERSITATEA "LUCIAN BLAGA" DIN SIBIU
FACULTATEA DE TEOLOGIE " ANDREI ȘAGUNA" SIBIU

TEZĂ DE DOCTORAT

-REZUMAT-

**CONFIGURAȚIA CREȘTINISMULUI ÎN
SUD-ESTUL TRANSILVANIEI, CU REFERIRE
SPECIALĂ LA ZONA BUZĂUL-ARDELEAN**

Coordonator științific:

Pr. Prof. Univ. Dr. Nicolae **CHIFĂR**

Doctorand:

Pr. Tohănean Iulian-Petru

SIBIU
2016

Cuprins

	Pag.
Introducere	1-6
 I. DESPRE CREȘTINISM ÎN GENERAL	
I.1 Evoluția și răspândirea creștinismului în Imperiul Roman	7-18
I.2 Mărturii arheologice cu privire la existența creștinismului la români.....	18-26
I.3 Obiecte creștine aparținând sectei gnosticilor creștini	27-29
I.3.a Amulete cu simboluri gnostice.	29
I.4 Cele trei faze ale prezenței obiectelor creștine pe teritoriul fostei Dacii.....	30-32
 II. CREȘTINISMUL ÎN ȚINUTUL TRANSILVANIEI	
II.1 Ținutul Transilvaniei, înainte de venirea ungarilor și a așezării secuilor și a sașilor.....	33-37
II.2. Apariția și răspândirea creștinismului în Transilvania, înainte de venirea ungarilor și de așezarea secuilor și a sașilor.....	38-44
II.3 Descoperiri arheologice din primele secole creștine pe teritoriul fostei Dacii, cu referire specială la depresiunea Brașov-Covasna.....	45-49
II.4 Apariția ungarilor și așezarea secuilor în Transilvania.....	50-58
II.5 Apariția sașilor în Transilvania.....	59-61

II.5.a	Cavalerii Teutoni.....	62
II.5.b	Originea Sașilor.....	63-64
II.5.c	Sașii în sud-estul Transilvaniei.....	65-71
II.6	Răspândirea creștinismului în Transilvania, după venirea ungarilor și după așezarea secuilor și a sașilor.....	72-76.
III.	Relațiile dintre cele două biserici creștine: Ortodoxă și Catolică în Transilvania, cu referire specială la partea de sud-est.....	77-113
III.1	Apariția Reformei și efectele ei în Țara Bârsei.....	114-136
IV.	DEPRESIUNEA BUZĂUL ARDELEAN.....	137-148
IV.1	Parohia din Sita Buzăului cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”....	148-261
IV.2	Parohia ortodoxă din Întorsura Buzăului cu hramul Sfântul Gheorghe.....	262-271
IV.3	Parohia ortodoxă Barcani.....	272-277
V.	PLURARISMUL CONFESIONAL, ARMONIE SAU DISCORDIE?.....	278-314
	Concluzii.....	315-319
	Bibliografie.....	320-336
	Curriculum Vitae.....	337-341
	Declarație	342
	Cuprins	342-344
	Anexe.....	345-378

CUVINTE CHEIE: Creștinism; Biserica Ortodoxă; Biserica Catolică; Transilvania; Buzăul-Ardelean; preoți; deznaționalizare; inchiziție; convertire; Imperiul Roman; provinciile dacice; obiectele de cult; sași; secui; Sita Buzăului; autoritățile maghiare; spionaj; condamnare la moarte; intelectuali români; jertfă; biruință.

REZUMATUL LUCRĂRII PE CAPITOLE.

Pe parcursul lucrării s-a dorit analizarea în amănunt a procesului de configurație a creștinismului în sud-estul Transilvaniei, făcându-se referire specială la comunitățile din zona Buzăul-Ardelean. Acest proces este strâns legat de istoria poporului român, urmaș al daco-romanilor, dar și de popoarele care începând cu sec. al-IX-lea s-au stabilit în Transilvania. Descoperirile arheologice efectuate pe teritoriul țării noastre au demonstrat faptul că, după prin Edictul de la Milan din 313, creștinismul a apărut și s-a dezvoltat în ținuturile dacice așa cum cum a apărut și dezvoltat în tot Imperiul Roman. Legăturile comerciale și circulația persoanelor între Imperiu și provinciile dacice, între zonele reocupate de Imperiu și Dacia intracarpatică, a dus la răspândirea creștinismului. Prin importarea multor obiecte creștine din Imperiu în provinciile dacice a dus și la dezvoltarea cultului. Năvălirile popoarelor barbare de după anul 380, regresul militar al Statului Roman a dus la izolarea temporară a comunității creștine de la nord de Dunăre până în sec. VI. Prin așezarea slavilor pe teritoriul bizantin s-a creat o barieră între creștinii daco-romani și Biserica din Imperiu, din punct de vedere social, politic, economic, religios. După creștinarea slavilor, care se aflau sub influența bizantină, începe o nouă perioadă a creștinismului. Acum se încheie perioada creștinismului daco-roman și începe perioada creștinismului românesc. O altă etapă a configurației creștinismului în partea de sud-est a Transilvaniei are loc începând cu sec. IX (896), odată cu pătrunderea ungarilor în Panonia, prin trecătorile Carpaților păduroși din Nord. În cadrul acestei etape în Transilvania a început un proces de înlocuire a instituțiilor ortodoxe cu cele catolice. Prin legiile statului maghiar și prin misiunea Bisericii Catolice s-a încercat înlocuirea elementului românesc cu cel maghiar și a ritului răsăritean cu cel catolic. Odată cu pătrunderea ungarilor în Ardeal și până la începutul sec. XX, Biserica Ortodoxă a fost în permanență supusă unor puternice presiuni prozelitiste venite atât din partea Bisericii Catolice cât și din partea Bisericii Protestante.

Am enumerat numai câteva dintre informațiile ce urmează a le prezenta pe parcursul capitolelor următoare din dorința sublinierii factorilor, care în opinia mea, au influențat de-a lungul timpului istoria românilor din sud-estul Transilvaniei, atât de vitregiți de o istoriografie românească ce i-a neglijat de cele mai multe ori, în favoarea unor abordări generale ori generalizante a spațiului transilvănean în ansamblu, a Transilvaniei de sud-est în particular.

Lucrarea s-a elaborat în baza studiului individual aprofundat și a cercetării științifice din domeniu și cuprinde rezultatele:

- studiului și certării vaste efectuate asupra literaturii relevante din domeniu.
- analizei studiilor de specialitate cu privire la descoperirile arheologice de pe teritoriul țării noastre care vorbesc existența creștinismului în ținuturile dacice.
- cercetărilor efectuate în cadrul Arhivelor Naționale, și în cadrul Arhivelor Mitropoliei din Sibiu.
- cercetării calitative realizate asupra activității comunităților românești din zona Buzăul-Ardelean.
- analizei asupra modului în care aceste comunități au apărut și s-au dezvoltat.
- analizei asupra rolului pe care Biserica Ortodoxă l-a avut în păstrarea elementului românesc în zona Buzăul- Ardelean.
- studiul despre jertfa preoților ortodocși și a intelectualității românești pentru continuitatea elementului românesc în Transilvania.

Prezentând sumar structura pe capitole, în debutul lucrării, **capitolul I** „ **DESPRE CREȘTINISM ÎN GENERAL**”, s-a dorit dezvoltarea conceptelor teoretice despre apariția și dezvoltarea creștinismului în fostele teritorii dacice până în sec. IX. și analiza descoperirilor arheologice de pe teritoriul țării noastre ca un prim pas în fundamentarea existenței creștinismului încă din primele secole în ținutul intracarpatic, oferind ca exemple de analiză mai multe obiecte cu caracter creștin. Descoperirile arheologice indică faptul că creștinismul a apărut și s-a dezvoltat în ținuturile dacice așa cum a apărut și dezvoltat în tot Imperiul

Roman. Apariția și dezvoltarea creștinismului a fost cu puțință datorită prezenței în provinciile dacice a coloniștilor, negustorilor, militarilor creștini, dar și prin activitatea apostolilor, episcopilor, preoților și misionarilor creștini. Astfel s-a format un nucleu din care au luat naștere primele comunități de creștini, care existau spre sfârșitul sec. al II-lea, în centrele comerciale și orașele din Dacia. Puținătatea obiectelor creștine din acest secol nu indică în nici un caz faptul că comunitățile de creștini nu existau în provinciile dacice, ci confirmă faptul că credința creștină era răspândită în provinciile dacice. Nașterea și evoluția creștinismului în secolele II-III, pe teritoriul provinciilor dacice a stat în strânsă legătură cu romanizarea. În această perioadă creștinismul era format în special din păturile sărace de la orașe, structurile de conducere a comunităților creștine erau încă de sine stătătoare.

Spre sfârșitul sec. IV, populația creștină care era majoritară, apare ca o mare forță social dominantă în cadrul Imperiului. Biserica creștină apare era bine organizată ca și ierarhia ei.

La începutul sec. V, odată cu năvălirile popoarelor barbare în Imperiul, viața Bisericii creștină era grav, multe episcopii creștine fiind desființate aproape un secol. În această perioadă creștinismul a avut rolul de salvator pentru ținuturile locuite de daco-romani, datorită faptului că prin credința creștină, care începea să fie răspândită tot mai mult s-au putut păstra și elementele caracteristice romanilor, adică limba, organizarea, modul de viață, spiritualitatea. În partea de sud-est a Transilvaniei au continuat să existe formele vieții economice de origine romană, care erau puternic susținute de legăturile economice cu Imperiul Roman.

Potrivit descoperirilor arheologice, la o sută de ani după abandonarea provinciilor Dacia de către stăpânirea romană, procesul de evanghelizare era în continuă dezvoltare. S-au descoperit obiecte creștine diferite: obiecte servind la oficierea serviciului religios, talismane, obiecte care deserveau la întreținerea vieții de cult (opaițe, candelabre), obiecte creștine de uz casnic (vase). În partea de sud est a Transilvaniei s-au descoperit mai multe obiecte creștine: *opaițe de bronz și lut ars și suporturi pentru opaițe de metal*. Aceste obiecte au fost descoperite în zona localității Feldioara, județul Brașov; *Lingurițe euharistice*, folosite în timpul sfintei Liturghii; *Accesorii de îmbrăcăminte cu simboluri creștine*, folosite pentru a se recunoaște între ei. (localitatea Szoreg); *Vas de lut*, descoperit la castrul roman de la Râșnov, jud. Brașov; *Capac de vas*, descoperit la Râșnov, jud. Brașov; *Amforă*, descoperită la Sf. Gheorghe, jud. Covasna. Toate acestea demonstrând faptul răspândirea creștinismului s-a făcut în mod generalizat.

Prezența în număr mare a obiectelor creștine indică faptul că în această perioadă exista o populație mare de creștini și în teritoriul intracarpatic. Aceste obiecte creștine de factură latină, având inscripții latine, definesc o populație al cărei stil de viață și limbă sunt latine-romane. Obiectele creștine constituie deci argumentul suprem pentru definirea caracterului daco-roman al populației din teritoriul intracarpatic. Datorită faptului că o parte din obiectele creștine nu ajungeau peste tot unde erau necesare, în teritoriile intracarpatică a dus la generalizarea procesului de creștinare a unor obiecte care inițial erau de uz comun. Acest proces nu a fost unul izolat, prezent doar în teritoriile intracarpatică, ci a fost unul general prezent în întreg Imperiul, prezentând astfel o serie de caracteristici comune. Acest proces de creștinare a obiectelor de cult s-a desfășurat la o scară mai redusă în teritoriul fostelor Dacii, în comparație cu Imperiul Roman.

Obiectele de cult creștine care se aflau pe teritoriul Transilvaniei, așa cum le-am prezentat mai devreme proveneau din două surse: fie erau importate din orașele mai importante ale imperiului, fie erau confecționate în orașele mai importante ale ținutului transilvănean. Așezările mai importante din acest ținut erau: Buridava, Cumidava, Ramidava, Căndești, etc.

În sec. V-VI, odată cu năvălirile hunilor, viața internă a locuitorilor de pe teritoriul fostelor Dacii s-a schimbat simțitor. Partea de sud a intrat pentru o vreme sub stăpânirea hunilor, ceea ce a dus la distrugerii și mișcări de populație. Teritoriul intracarpatic a fost străbătut în mai multe rânduri de triburi germanice, iar din această cauză aspectul culturii materiale de proveniență provincială romană a suferit modificări: s-au modificat formele vaselor și prelucrarea lor, numeroase obiecte de uz comun sau din metal și-au pierdut întrebuințarea, modul de viață s-a schimbat.

Descoperirile arheologice au demonstrat faptul că la începutul sec. V importul obiectelor cu caracter creștin era foarte redus, însă crește lent cam până la jumătatea sec. VI: candelabre, amulete; ca piese de îmbrăcăminte: cataramă, pandantive; vase creștinate; obiecte de cult; vase de cult; monumente creștine. Obiectele creștine proveneau din centre mari ale Imperiului, ca Egipt, Siria, Africa - Cartagina, prin aceasta arătându-se faptul că tipicul avea o anumită orientare religioasă, dar și o anumită uniformizare a rânduielilor de cult și religioase.

Așadar, creștinismul din ținutul intracarpatic, ca de altfel din întreaga provincie dacică, a apărut prin intermediul coloniștilor, negustorilor, militarilor creștini și s-a dezvoltat prin

activitatea misionarilor, a preoților și Sfinților Apostoli care au activat în interiorul populației dacice. Prin intermediul acestor misionari care au activat inițial pe teritoriul Daciei s-au format comunități creștine mai mici sau mai mari, care existau încă de la sfârșitul sec. al II-lea și începutul sec. III, în marile orașe, în centrele comerciale și meșteșugărești.

Pe lângă descoperirile creștine propriu-zise, în ținutul intracarpatic al Daciei, se adaugă obiecte aparținând sectei gnosticilor creștini. Gnosticismul a fost una dintre ereziile creștinismului din primele secole creștine, cunoscând în sec. II-III. o formă foarte activă. Gnosticii, prin învățătura lor, au amestecat învățăturile creștine cu filozofia și cosmogonia din sec. II-III., creând astfel o filozofie fantastică cu aspect teologic, abătându-se astfel de la învățătura de bază revelată în Sfintele Evanghelii. Gnosticii afirmă că lumea nu a fost creată de Dumnezeu, ci de un intermediar între lume și divinitate. Acest intermediar era Hristos care nu avea o natură divină. Ei respingeau părțile din Noul Testament unde apăreau elementele iudaice. Printre aceste obiecte amintim talismanele, pietre funerare, multe dintre ele având simboluri gnostice sigure, altele sugerând doar mediul gnostic și care se înscriu în cadrul general al talismanelor și obiectelor gnostice din Imperiu, simbolistica și forma fiind cele obișnuite. Aceste obiecte creștine cu caracter gnostic s-au descoperit în orașele și centrele mari, acolo unde se cunosc prezențe ale unor orientali dar și unde sunt descoperiri creștine propriu-zise. Numărul obiectelor gnostice descoperite sugerează faptul că existau comunități la fel de bine închegate ca și cele creștine, care viețuiau împreună. Această împreună conviețuire demonstrează faptul că în zona intracarpatică exista un creștinism puternic încă din timpul provinciei romane.

Din cele prezentate până acum observăm faptul că răspândirea obiectelor de cult pe teritoriul celor trei teritorii ale fostei Dacii, au depins de mai mulți factori, și anume: existența comunităților creștine, puterea economică a comunităților creștine, legăturile acestor comunități cu Imperiul Roman târziu și cel Bizantin timpuriu, caracterul obiectelor. Putem vorbi despre trei faze de răspândire a obiectelor de cult:

- În prima fază a creștinismului, sfârșitul sec. II- începutul sec. III, cele mai importante piese creștine proveneau din import, aceste piese având atât simboluri creștine cât și gnostice. Obiectele locale din această primă fază a creștinismului sunt puține. Ele sunt cele de uz casnic, care au fost creștinate prin aplicarea unor simboluri creștine.
- În faza a doua a creștinismului, sfârșitul sec. III - începutul sec. IV, numărul

obiectelor creștine care proveneau din import era foarte mare, majoritatea fiind adesea din sud-vestul zonei balcanice a Imperiului Roman Târziu. În această a doua fază foarte importante sunt obiectele creștine de proveniență locală, care indică faptul că numărul populației creștine era în continuă creștere.

- În faza a treia, spre deosebire de faza a doua, obiectele de import se diferențiază în mod clar de cele locale. Obiectele de cult sunt caracterizate prin uniformitate, fiind aproape standardizate.

În concluzie putem afirma faptul că în toate cele trei faze, creștinismul s-a dezvoltat în orașele importante ale vremii care au devenit centre principale spre care s-au orientat obiectele provenite din import dar și cele de producție locală. Pe lângă aceste orașe au mai existat și așezările civile ale unor castru romane : Cumidava, Micia, etc, dar și unele așezări - Cristești.

În această primă etapă de dezvoltare a creștinismului daco-roman, prin influența de tip bizantin încă în forme latine, existent în localitățile unde încă mai locuia o populație latinofonă, s-a menținut caracterul lor etnic pe de o parte, iar pe de alta s-au înlăturat slăbiciunile provocate de marile năvăliri și întreruperea relațiilor cu Biserica din Imperiu. Prin așezarea slavilor pe teritoriul statului Bizantin timpuriu s-a creat o barieră între creștinii daco-romani, între Biserica nord-dunăreană și Biserica din Imperiu. Relațiile economice, sociale, politice și etnice s-au modificat simțitor. După încreștinarea slavilor sub influența bizantină începe o nouă fază a creștinismului nostru, care încheie faza daco-romană și o deschide pe cea a poporului roman.

Capitolul 2 „CREȘTINISMUL ÎN ȚINUTUL TRANSILVANIEI”, a urmat dezvoltarea și prezentarea ariei de referință a activității creștinismului în Transilvania în accepțiunea prezentei lucrări, realizând totodată analiza celei de-a doua etape de dezvoltare a creștinismului în acest ținut. S-a prezentat modalitatea prin care stăpânirea maghiară dimpreună cu Biserica Catolică, au vrut încă de la început să elimine populația autohtonă, adică cea românească și odată cu ea și credința creștină de rit răsăritean. Totodată s-a justificat aplicarea controlului din partea stăpânirii maghiare asupra Transilvaniei subliniind și condițiile de stabilire ale acestui mediu eficient de control.

După retragerea stăpânirii romane din Dacia, au continuat să existe formațiuni politico-administrative pe întreg teritoriul ei. Regiunea din centrul de odinioară a fostului regat geto-

dac primește prin sec. IX numele de „Transilvania”, adică țara de dincolo de pădure, aceasta fiind denumire de origine latină. O altă denumire a acestei regiuni este aceea de „Ardeal”. Cu privire la originea celei de-a doua denumiri „Ardeal”, avem mai multe surse: originea tracică. Pasajul dintr-o epistolă a regelui Ioan al Cazarilor către rabinul Chasdai, care în graiul latin spune: „Surge abi terram Rudelam et terram Ardil, ecce dedi pavorem tui in cor eorum”; o altă sursă este aceea că un fiu al lui Vulcan era cunoscut în vechile tradiții grecești sub numele de „Ardalos”; o altă origine a cuvântului „Ardeal” ar fi cea ungurească: „Erdely” care înseamnă pădure, pădurea regelui. Cuvântul de *Ardeal* a intrat în graiul poporului român înainte de 1390, acest lucru fiind dovedit de documentele slavo-românești, unde denumirea *Ardealul* apare în anul 1432 în formele: *Erudelu(1432)*, etc.

Poporul român din Transilvania, ca și cel din Moldova și Țara Românească, este urmașul unui popor a cărui istorie își are începutul cu multe secole înainte de era noastră, adică al geto-dacilor, triburi nord - trace, care sunt amintite de scriitorii antici. Acest ținut a fost locuit dintru început de poporul român, ca popor alcătuit din contopirea daco-romană. Populația daco-romană a continuat să locuiască în ținuturile străvechi, fără să emigreze în altă parte, formând astfel obști sătești, proprii pe teritoriul Daciei, fiind în acest sens o dovadă elocventă a continuității neîntrerupte a moștenirii de la geto-daci la daco-romani și de la aceștia la români. Acest platou central de odinioară al Daciei va primi în sec. IX numele de Ultra-Silvam, adică țara de dincolo de pădure, sau Transilvania, care în limba maghiară este echivalentul lui Erdely.

Sud-estul Transilvaniei se integrează realităților transilvănene de organizare bisericească, chiar dacă mărturiile depline nu confirmă existența unei episcopii sau eparhii, dar, cu siguranță forme de coagulare eclezială se presupune că au existat. Aceasta cu atât mai mult cu cât, în zonă au fost identificate în secolele VIII-X anumite forme de organizare politico-instituționale.

Dintre descoperirile arheologice din primele secole creștine în depresiunea Brașov-Covasna, amintim:

- Un opaiț, descoperit în localitatea Feldioara, județul Brașov, ca datând din sec. IV-V.
- Un opaiț, descoperit la Mercheașa, în județul Brașov, datând din sec. III-IV.
- Un vas, descoperit la Râșnov-Cumidava, în județul Brașov, datând din sec. III.
- La Tg. Secuiesc, în județul Covasna, s-a descoperit o amforă datând din sec. VI.

- La Poian, în județul Covasna , s-a descoperit o oală , datând din sec. VI.
- În jud. Covasna, la Poian, , s-a descoperit o oală , datând din sec. VI.
- În jud. Covasna, la Poian, , s-a descoperit un vas, datând din sec. VI.
- O altă descoperire arheologică de proporții a avut loc în zona Crasna, Comuna Sita Buzăului, județul Covasna, comună care până în anul 1968 a aparținut de județul Brașov. În această localitate s-a descoperit în anul 1840 un tezaur, care se pare că a provenit dintr-un mormânt.
- Tot în Sita Buzăului, județul Covasna s-au descoperit în anul 1887, 15 bare de aur care erau incipționate cu simboluri creștine.

Toate aceste decoperiri arheologice demonstrează existența creștinismului pe teritoriul Transilvaniei încă din primele secole.

A doua fază de răspândire a creștinismului este strâns legată de pătrunderea ungarilor în Transilvania începând cu sec. al-IX-lea. Autoritatea regalității asupra părților centrale și răsăritene ale spațiului intracarpatic a fost însă una mai mult formală în secolele XI-XII. Regalitatea maghiară se va folosi de alte elemente etnice pentru a se impune în regiune, anume de pecenegi și îndeosebi de secuici, pe care îi așează aici în secolele XII-XIII. În părțile de răsărit ale spațiului intracarpatic, după împingerea secuicilor de către regalitatea maghiară în bordura interioară Carpaților Răsăriteni, s-a produs, în timp, procesul de secuizare a populației autohtone românești. Privilegiile și libertățile acordate secuicilor de regalitate, forma lor de organizare accentuat militară, au constituit alte elemente - și totodată instrumente - ale acestui proces etno-demografic.

Procesul ca atare, de secuizare-maghiarizare a românilor din zona, a continuat până în zilele noastre și este în desfășurare, consecința existenței blocului etnic secuiesc privilegiat constituit aici în evul mediu dezvoltat și la începutul epocii moderne și a unei politici duse în acest sens de anumite cercuri. Secuicii își vor definitiva, în secolele XIII-XIV, ca formă de organizare teritorial-politică și militară instituția scaunala, preluată de la romani nu numai de către ei, ci și de sașii colonizați de regalitatea maghiară în locul lor. Primele scaune secuiești și totodată cele mai bine organizate sunt - nu întâmplător - cele ale Odorheiului și Mureșului, situate în vestul teritoriului locuit de secuici (și denumit apoi generic Secuime), indicând astfel și direcția dinspre care secuicii pătrund în părțile de răsărit ale Transilvaniei. Așezarea secuicilor în sudul Transilvaniei poate fi datată aproximativ între anii 1100-1150. Pământul colonizat de secuici la începutul sec. al – XII-lea, constituia și hotarul stăpânirii maghiare. Acest teritoriu a

trecut pe la mijlocul sec. XII, din posesiunea secuilor în cea a sașilor.

Alături de secui apar și sașii care sunt amintiți în actele emise de Bela IV în favoarea Arhiepiscopiei de Strigoniu, prin care îi reconfirmă un sir de venituri dăruite de întemeietorii regatului: „de asemenea – amintește actul regal - să aibă dreptul de a strânge dijmele din veniturile regale, din partea secuilor și a românilor, dijme în vite mari, mici și în orice fel de animale, afară din darea de pământ a sașilor, dar să aibă dreptul de a lua de la români de oriunde și de la oricare dintre ei, dijmele obișnuite a se plăti în regatul Ungariei. Sașii reprezentau cel de-al doilea element care trebuia să deservească planurilor regatului maghiar. Pe aceste teritorii sașii au găsit o altă populație și anume pe români care erau așezați în vechile lor organizații. Se pare că coloniști sași s-au așezat în apropierea așezărilor de români, primind ulterior din partea puterii regale unele teritorii ale românilor care le foloseau dimpreună cu aceștia. Cel dintâi care vorbește această prezență a unei populații băștinașe în Transilvania este notarul anonim al regelui maghiar Bela. Vorbind despre cucerirea Transilvaniei, el indică faptul că seful de trib maghiar Tuhutum a găsit pe aceste teritorii pe români și pe slavi. Dacă ungurii au pătruns cu forța în pământurile din sud-estul Transilvaniei, sașii au fost aduși pe aceste meleaguri, fiindu-le garantate mai multe privilegii și drepturi.

Coloniștii sași așezați în Transilvania erau de credință catolică. De la aceștia, biserica catolică percepea dijma (decima). Sașii aveau organizare laică și ecleziastică proprie. Credința catolică a sașilor este mai veche decât cea laică. Cu privire la Țara Bârsei, papa Honoriu III reglementează în anul 1219 organizarea religioasă a sașilor de aici. Conform acestei reglementări comunitățile catolice săsești de aici nu erau în subordinea episcopatului de Transilvania, ci aveau un decan propriu, avându-se intenția de a se crea un episcopat nou în Țara Bârsei.

Alături de secui și sași, în anul 1211, regele Andrei II cheamă pe Cavalerii teutoni din Țara Sfântă spre a venii să populeze Țara Bârsei. Regele Ungariei colonizează două teritorii numite românește după râuri, pentru a fi apărate. Unul apără pasul de la Brașov, prin trecătoarea de la Bran, celălalt pasul de la Olt pe la Turnu Roșu.

Dacă coloniștii germani din Transilvania erau în strânsă legătură cu regalitatea, cavalerii teutoni erau conduși de marele maestru care își avea reședința în altă țară și care nu era supus regelui Ungariei. Ordinul cavalerilor teutoni ca și celelalte ordine militare, era supus papei de la Roma.

Conform daniei date de regele maghiar, teutonii au avut dreptul ca la început să poată construi cetăți doar din lemn, ulterior li s-a permis și construirea unor cetăți din piatră. Dintr-un ordin din 1231 aflăm că teutonii au construit cinci cetăți puternice. Cu certitudine nu se cunosc cele cinci cetăți menționate în document, însă s-au lansat în acest sens mai multe păreri.

Cu toate că teutonii erau bine văzuți, regele ungar s-a temut de cavalerii aceștia care prin așezarea lor puteau să întemeieze o nouă putere rivală lui. Folosindu-se de pretențiile teutonilor de a nu se supune episcopului regal, regele Andrei a retras concesia făcută. Așadar teutonii au fost alungați din Tara Bârsei, iar de opera lor s-au folosit pe mai departe sașii, care în regiunea aceasta au întemeiat „Orașul Coroanei” adică Kronstadt - actualul municipiu Brașov. Lângă Brașov teutonii au ridicat o cetate de apărare în Tartlau - Prejmer-; ca de altfel și în Rosenau - Râșnov; în zona Buzăul Ardelean - Cetatea Crucii, care avea ca rol apărarea trecătorii care făcea legătura cu Țara Românească. Prin aceste două categorii de coloniști iau naștere primele așezări orășenești din Transilvania sud-est.

Prin așezarea sașilor în Transilvania, s-au creat noi condiții de drept constituțional, s-a creat o altă viață politică, s-au adus noi noțiuni de gospodărie, s-a schimbat într-o oarecare măsură felul de trai al poporului nostru. Dar și poporul nostru a dat din cultura lui străveche sașilor, toate acestea fiindu-le necesar sașilor în momentul în care s-au așezat într-o zonă necunoscută.

După cucerirea Transilvaniei de către regatul maghiar, peste vechile formațiuni politice românești s-au creat noi unități administrative. S-a început un proces de înlocuire a instituțiilor ortodoxe cu altele, catolice. Și în acest context, după înființarea episcopiilor de rit catolic, organizarea eclesială de rit ortodox a românilor a continuat, noile „instituții” stabilindu-se în alte locuri. Preponderența etnică românească și factorul de rezistență față de politica regatului feudal maghiar arată de ce Transilvania a continuat să-și păstreze individualitatea sub raport etnic, politic, economic și bisericesc. Rezistența credincioșilor români ortodocși din Transilvania la nenumăratele presiuni s-a datorat unei ierarhii bisericești consolidate, redundant puternic ce își îndruma turma de credincioși.

Stăpânirea maghiară s-a folosit de Biserica Catolică, vrând ca prin intermediul ei să șteargă o întregă nație de români, vrând să șteargă astfel și originea poporului român prin schimbarea credinței ortodoxe cu cea catolică.

Istoria Transilvaniei este exemplul cel mai viu de trai istoric comun al mai multor popoare, cu tradiții, limbă, origini și religii diferite, dar care au trăit sub aceleași condiții social economice.

Capitolul 3 „Relațiile dintre cele două biserici creștine: Ortodoxă și Catolică în Transilvania, cu referire specială la partea de sud-est”, prezintă rolul și obiectivele stăpânirii maghiare, care prin intermediul Bisericii Catolice a urmărit eliminarea elementului românesc și a credinței creștine de rit răsăritean, realizând astfel un sistem strategic bine organizat prin legi, și cuprinde rezultatele cercetării realizate cu privire la aceste legi.

În sec XIII-XIV, cu sprijinul regilor unguri, Biserica Romei începe a întemeia în Transilvania episcopii și a trimite misionari în țările pe care vroiau să le cucerească. Aici românii erau considerați „schismatici” și nu aveau decât o singură misiune: de a muncii pământul și de a culege roadele pentru stăpânitori.

În primele secole ale existenței regatului maghiar se crease o înfrățire foarte strânsă între Biserica Catolică și statul maghiar. Această înfrățire divine din ce în ce mai intimă atingând apogeul în timpul stăpânirii Arpadiene dar și sub stăpânirea Angevină. Biserica Catolică se bucură din ce în ce mai mult de drepturi care le conferă o mare putere lumească în viața publică a statului maghiar. Clericii catolici: arhiepiscopi, episcopi, călugări, își exercitau influența și în adunările legiuitoare, având mai ales în primele secole ale regalității maghiare, o influență covârșitoare. Ei erau consultați în cazurile de judecată pe care le rostea regele.

Prin legile emise de regii maghiari ca Andrei al II-lea și Ludovic, actele notariale erau redactate de prelații catolici în incinta mănăstirilor și a bisericilor.

O altă putere de care se bucura clerul catolic este cea judecătorească pe care o exercita în tribunalele diecezane înființate în Ungaria. Președinția tribunalului putea să o aibă doar cei de naționalitate maghiară.

O altă lege dată în favoarea catolicilor era aceea ca târgurile să se țină în incinta mănăstirilor catolice.

Prin legile pe care le emiteau, regi maghiari au urmărit întotdeauna să ajute propaganda catolică mai ales în ținuturile Transilvaniei, căci cei mai mulți locuitori de aici nu erau catolici, ci poporul român care era ortodox. Românii se puteau bucura de privilegiile și rangurile din partea regatului doar intrând în sânul nației maghiare, iar calea către maghiarizare era îmbrățișarea catolicismului. Cei care vroiau să își păstreze averile sau să treacă în rândul

nobilimii, trebuiau să părăsească legea lor ortodoxă în favoarea celei catolice pentru a de bucura de privilegii.

Pământurile românilor au devenit domenii ale Bisericii Catolice odată cu începutul cuceriri maghiare în Transilvania. Fiind obișnuiți cu barbarii, românii s-au retras din calea maghiarilor când aceștia au început să năvălească de pe Tisa pătrunzând în Transilvania unde treptat au cucerit acest teritoriu. Gândul românilor a fost acela, ca și în cazul popoarelor barbare că după năvălire maghiarii își vor vedea de drum. Însă gândul nu a coincis cu realitatea pentru că până la sfârșitul sec. XI maghiarii nu numai că nu și-au văzut de drum, ci mai mult au cucerit noi teritorii. Acum românii sunt puși în fața faptului de a conviețui cu maghiarii, însă singura lor nemulțumire este aceea că acești cotropitori pusese stăpânire pe moșiile lor.

Mulți români din Transilvania fiind expuși propagandei catolice care se bucura de sprijinul regalității, au intrat cu pământurile pe care la stăpâneau, în posesia ierarhiei catolice. Astfel românii devin iobagi ai Bisericii Catolice maghiare pe fostele lor proprietăți, care acum devin domenii ale Bisericii Catolice. Începând cu anul 1225 Țara Bârsei ajunge în posesia sașilor, care erau și ei catolici, dar laici, fiind supuși din punct de vedere administrative arhiepiscopului de la Strigoniu. Pe lângă rolul lor strategic, sașii mai aveau ca îndatorire din partea stăpânirii maghiare să îi determine pe conlocuitorii lor, români ortodocși, să se convertească la catolicism.

Începe acum o campanie de persecuție împotriva românilor ortodocși din ținutul Bârsei, regii maghiari desfășurându-o la îndemnul papilor de la Roma. Acest abuz i-a determinat pe mulți nobili români să se convertească la catolicism pentru a-și păstra titlurile nobiliare și bunurile materiale. Mulți dintre aceștia lucrau pe pământurile nobililor români, care trecuseră la catolicism și care îi obligau acum, la îndemnul prelaților catolici, să își lepede credința lor ortodoxă și să treacă și ei la catolicism. Românii care refuzau acest lucru fie erau alungați de pe moșiile nobililor, fie erau aspru persecutați.

Biserica Catolică s-a folosit din punct de vedere confesional ca un stăpân asupra românilor, deoarece catolicii au primit din partea regelui maghiar drepturi asupra unor moșii preluate abuziv de la români. În acest proces de convertire, Biserica Catolică s-a folosit de voievozii români pe care îi cumpăra cu acte de noblețe. Biserica Catolică se folosea de oricare mijloace, fiind ajutată și de legile emise de regii maghiari, în a-i constrânge pe români sub orice formă. În timpul regelui Ștefan, a fost perioada cea mai grea pentru românii din Transilvania

care trebuiau să facă fața propagandei catolice a papei Inocențiu III.

Dijma pe care o datorau românii Bisericii Catolice, a fost stabilită prin două diplome ale regelui Bela IV în anul 1256 și 1263, prin care se arată dreptul arhiepiscopului de Strigoniu de a primi a zecea parte din birul, ce în mod obișnuit se plătea regelui maghiar, pe care românii îl plăteau pretutindeni în regatul maghiar, încă din timpul primilor regi maghiari. Cu toate acestea românii ortodocși plăteau astfel mai puține dări, în comparație cu catolicii care erau nevoiți să plătescă pe lângă dijma cuvenită arhiepiscopului de Strigoniu, dijma pentru biserica lor zonală. Odată sărbilor în Ungaria, soarta românilor din Transilvania s-a schimbat cumva spre bine. Având influență la curtea regală, sârbii îl conving pe Matei Corvin să i-a o serie de măsuri favorabile pentru viața bisericească a românilor. Printre măsurile luate în favoarea românilor se numără și scutirea de la plata dijmei bisericești. Cu privire la această scutire de dijma s-au dat mai multe legi: Legea nr. V din anul 1481-art.3 și 4; legea nr. II din anul 1495 prin art.45. Legea din 1495 nu este pentru mult timp pusă în aplicare și aceasta datorită faptului că în anul 1498 regele Vladislav ordonă printr-o diplomă românilor să plătească dijma clerului catolic, iar în anul 1500 ordonă special românilor să plătească dijma capitolului catolic de la Alba.

Aceste dijme erau percepute în mod abuziv de prelații catolici care se bucurau de protecția papei. Românii nu dădeau de bunăvoie aceste dijme Bisericii Catolice, ci erau siliți la plata lor, timpurile tulburi permițând prelaților catolici să facă cu iobagii români după placul lor. Diploma regelui Vladislav din 1498 prin care se ordonă românilor să plătească dijma, a fost posibilă datorită faptului că Biserica Catholică, care era învățată a trăii doar în lux, trecea printr-o mare criză financiară. Cu toate aceste greutăți românii ortodocși nu-și lepădau credința lor prin convertirea la catolicism.

Românii ortodocși care erau în număr mare în Transilvania, au atras atenția papilor care doreau cu ardoare să-i supună pe români și să stârpească credința ortodoxă și ritul oriental.

Primul papă care și-a arătat dorința de a-i stârpii de ortodocși din Transilvania a fost papa Inocențiu III, care începe acțiunea de catolicizare în masă a schismaticilor și ereticilor din Ungaria și Transilvania. Primul pas este înființarea unei episcopii catolice în Transilvania, care cuprindea toate mănăstirile grecești din regatul maghiar, la conducerea cărora erau puși abați latini. Tot acum se iau mai multe hotărâri împotriva ortodocșilor din Transilvania: la sinodul din 1205 de la Lateran s-a interzis existența episcopilor ortodocși alături de cei latini; la sinodul

de la Szabolcs, din anul 1092, regele Ladislau poruncește să fie pedepsiți cu exil cei care nu țin ritul oriental în începerea Postului Mare, iar Coloman în legea 73 obligă la ținerea obiceiului oriental cu privire la înmormântări.

În anul 1232 papa Grigorie IX trimite pe episcopul Iacob ca legat apostolic în Ungaria pentru a-l îndemna pe rege ca să-i stârpească pe schismatici din regatul său. În anul 1279 prelații catolici la îndemnul papei, se adună într-un sinod la Buda, în cadrul căruia le interzic ortodocșilor să săvârșească cultul public. În anul următor, 1280, regele maghiar își i-a angajamentul în fața legatului papal că își va respecta promisiunile și îi va alunga pe eretici și schismatici din regat. În anul 1299 papa Bonifaciu VIII, poruncește arhiepiscopului George de Strigoniu, să pornească inchiziția în regatul Ungariei pentru a-i stârpii pe eretici și schismatici. În anul 1301 papa cere ajutor regelui Boemiei care trebuia să îl ajute pe arhiepiscopul de Strigoniu în desfășurarea inchiziției, motivând că acest ajutor nu îl poate primi de la regatul maghiar care era ruinat în urma luptelor purtate cu Cumanii, Tătarii și schismaticii. În anul 1307, aflăm că cardinalul Gentini este trimis al papei Clement V în Ungaria și Cumania spre a-i stârpii pe schismatici.

În anul 1327, papa Ioan XXII, trimite în partea de sud a Transilvaniei pe inchizitori, pentru a-i nimici pe ortodocși și care aveau misiunea de a-i determina pe oficialitățile vremii să îi sprijine în sensul acesta. În sensul aceasta papa Ioan XXII trimite două scrisori cu același conținut, una adresată comitelui Solomon de la Brașov, cealaltă voievodului Toma al Transilvaniei. În anul 1328 aflăm din scrisoarea papei Ioan XXII, că activitatea acestor călugări dominicani a fost încununată cu succes. Însă ei nu s-au putut bucura prea mult de acest succes, pentru că lăcomia lor pentru bani a stârnit revolta românilor care au început să-i alunge. În anul 1345, în timpul papei Clement VI, în Transilvania inchiziția era condusă de Antonio Spoleto, care făcea parte din ordinul franciscanilor. Acest inchizitor învățase limba românilor, crezând că prin această modalitate își va putea desfășura mai ușor misiunea sa. Pentru a veni în sprijinul inchiziției papa trimite în anul 1348, alte ordine de călugări din Ungaria în părțile Transilvaniei. În anul 1366 regele maghiar, ascultând de stăruința papei Inocențiu, ordonă ca toți preoții schismatici, cu familiile și averile lor să fie alungați din Transilvania.

Românii din sudul se bucurau de ajutorul fraților români din Muntenia luptând astfel împotriva inchiziției. Astfel că în anul 1369 Vlaicu Vodă trecând cu oastea sa în Transilvania arde până la temelii mănăstirea catolică Sf. Nicolae din Tălmaci, scăpându-i astfel pe românii ortodocși din jurul Brașovului și Sibiului de propaganda catolică. Toate aceste acțiuni împotriva

catolicilor din sudul Transilvaniei determină pe regele Ludovic să intensifice persecuțiile și asupririle.

În anul 1374 papa a înființat o episcopie românească de rit latin. Această episcopie avea să-i cuprindă pe preoții români, datorită faptului românii nu îi puteau îngădui pe preoții unguri.

În anul 1399 papa Bonifaciu IX publică indulgențele pentru a-i determina pe ortodocșii care trăiau în Brașov și erau în număr foarte mare să se convertească la catolicism. Urmașul lui Bonifaciu IX, papa Ioan XXII în anul 1410, printr-o scrisoare aduce la cunoștință nunțului papal că numărul ortodocșilor din Brașov este în continuă creștere.

Propaganda catolică și-a ațintit atenția către nobilii români și începe astfel un important proces de catolicizare a nobililor români. Prin catolicizarea nobililor români, Biserica Catolică credea că populația de români care munceau pe terenurile acestor nobili le va urma exemplul stăpânilor lor și vor îmbrățișa și ei credința catolică. Biserica Catolică îi constrângea în diferite forme pe nobili pentru a-i convertii la catolicism. Se mergea până acolo încât cei de viță nobilă care nu doreau să își părăsească credința ortodoxă erau deposedați de toate bunurile de către regele maghiar. Cu privire la acest aspect avem mai multe exemple de familii de nobili români care nevrând să se lepede de credința ortodoxă în deprimamentul celei catolice și-au pierdut averile: în Făgăraș, familia cnezilor Lupșa și Vlad de Ucea; cnezii Costa și Stanciu din Râușor și Șerel; nobilului român Bogdan fiul Mihai din Porecea (1547);

În 1437 papa Eugen IV trimite din nou un grup de călugări în frunte cu un legat, pentru a predica la hotarele Transilvaniei. Din scrisoarea arhiepiscopului de Strigoni, din anul 1438, către papa Eugen IV, aflăm că inchișitorul Iacob de Marchia a reușit să convertească la catolicism și câțiva schismatici în Transilvania. În anul 1440 papa sfătuiește pe călugării minoriți să înființeze noi mănăstiri la hotarele Transilvaniei, pentru a atrage pe și mai mulți schismatici la credința catolică. În anul 1442 papa Eugen IV trimite ca inchișitor, în părțile Transilvaniei, pe Dionisie. Peste doi ani adică pe la anii 1443, papa Eugen IV trimite în ajutorul inchișitorului Dionisie, pe Fabian care este numit de papa inchișitor pentru Ungaria, Bosnia, Moldova, Bulgaria, Serbia, Slovenia, iar în anul 1444 și pentru Țara Românească.

Propaganda catolică de atragere a ortodocșilor la catolicism a început odată cu

pătrunderea ungarilor în Transilvania și a atins punctul culminant în jurul anului 1699, odată cu înființarea bisericii greco-catolice în timpul episcopului unit Atanasie Anghel. Mulți preoți ortodocși care au trăit în Transilvania au fost supuși inchizițiilor și persecuțiilor venite din partea catolicilor, mulți mucenici s-au ridicat dintre preoții ortodocși în Împărăția lui Dumnezeu. În acest sens avem următoarele exemple: în sec. al-XV-lea venise în Transilvania un episcop ortodox care hirotonea și așeza preoți în comunitățile de ortodocși. Acest episcop se numea Ioan și se bucura de mare cinste printre ortodocșii din Transilvania.

Spre sfârșitul sec. XV și începutul sec. XVI. pătrunde în Transilvania reforma. Această reformă religioasă se propagă în rândul populației de sași și secui. Ideile reformatoare apărute în Germania prin contribuția lui Martin Luther își fac apariția în Transilvania în rândul sașilor. A altă ramură a reformei religioase s-a propagat și în rândul nobililor maghiari. Este vorba de religia calvină ca religie receptă în Dieta de la Aiud în anul 1564. În rândul secuilor și a populației maghiare mai sărace s-a răspândit religia unitariană recunoscută ca religie receptă în Dieta de la Turda din anul 1568.

Reforma pătrunde în Transilvania spre sfârșitul sec. XV și începutul sec. XVI și a reprezentat o mare lovitură pentru Biserica Catolică care acum pierde rolul de religie dominantă în favoarea calvinismului care ajunge religia oficială de stat. Cu toate că Biserica Ortodoxă forma marea masă de locuitori din Transilvania formată din românii a rămas pe mai departe o religie tolerată.

Apare acum propaganda celor patru religii recepte de a-i atrage pe români la una dintre ele. Sașii care erau acum luteranii au încercat să îi convingă pe românii ortodocși din sudul Transilvaniei să renunțe la credința lor în favoarea celei luterane. Atenția sașilor s-a îndreptat populația tânără de români. În anul 1559 consiliul orașului Brașov a hotărât să se învețe catehismul luteran în școlile românești care funcționau în cadrul bisericilor ortodoxe. Această mișcare reformatoare venită din partea sașilor pentru români nu a adus nici un rezultat, datorită faptului că nici o comunitate românească nu trecut la luteranism. Și cealaltă ramură a reformei, calvinismul, s-a luptat pentru a-i constrânge pe români la convertirea la religia lor. Având susținerea nobilimii maghiare, calvinii în misiunea lor de propagare a reformei în rândul românilor s-a folosit de aceleași principii folosite de Biserica Catolică începând odată cu venirea ungarilor în Transilvania. Exista o relație strânsă între politic și calvinism, amândouă urmărind aceleași scopuri, deznaționalizarea românilor ortodocși prin maghiarizare. Prin maghiarizarea lor, românii cu maghiarizarea și credința lor strămoșească, ortodoxia. O altă modalitate de propagandă calvină este tipărirea cărților cu învățături calvine: Palia de la Orăștie,

în 1582 și Catehismul calvinesc 1648.

În urma instaurării stăpânirii habsburgilor, are loc reîntoarcerea catolicismului ca religie de stat în Transilvania. Odată cu acest episod reîncepe și propaganda catolică de convertire a românilor la catolicism. Biserica Catolică fiind conștientă de faptul că nu se poate vorbi despre o recatolicizare a luteranilor, calvinilor, unitarienilor, și-a îndreptat atenția, firește, din nou spre românii ortodocși. În urma înțelegerii cu stăpânirea habsburgilor, biserica catolică urmărea catolicizarea românilor care reprezenta marea masă de locuitori din Transilvania, a căror număr depășea pe celelalte națiuni adunate la un loc. Prin această înfăptuire ei puteau să-și domine pe reformați care ocupau principalele locuri de conducere în Dietă și dregătorii. În anul 1698 apare manifestul către preoții români, prin care le arată că numai aceia se vor bucura de toate privilegiile pe care le aveau preoții și biserica catolică, care vor accepta cele patru puncte florentine prezentate de biserica catolică: să-l recunoască pe papa, drept capul întregii biserici; împărtășirea cu azime; Duhul Sfânt purcede și de la Fiul; existența Purgatoriului, ca loc intermediar între rai și iad, ca loc curățitor. În urma acestei propagande au semnat 38 de protopopi, un act redactat în limba română, la 7 octombrie 1698, prin care declarau că se unesc cu biserica Romei.

Mișcare reformatoare din Biserica Catolică a fost influențată și de factorii economici și politici, însă cel mai important factori indicat de reformatori este Providența. Reforma a fost acceptată de noile state care se opuneau conceptului de Biserică Universală, termen pe care și-l asuma Biserica Catolică, și prin intermediul căruia biserica catolică își aroga dreptul de jurisdicție asupra noilor state dar și asupra conducătorilor ei. La apariția Reformei a contribuit și corupția existentă în vremea aceea în Biserica Catolică. Majoritatea prelaților bisericii catolice vindeau indulgențe credincioșilor. În instanțele bisericești libertatea se cumpăra și se vindea pe bani. Preoții catolici fiind mai mult interesați de partea materială îi neglijau pe credincioșii lor.

În Germania Martin Luther a fost inițiatorul reformei, un stat în interiorul căruia vânzarea indulgențelor era la modă. Prin învățătura sa reformatoare Luther a criticat abuzurile din biserica catolică, atacând autoritatea supremă a papei atât din punct de vedere bisericesc cât și din punct de vedere politic. Principalele puncte în teologia lui Luther erau „sola fide” adică justificarea prin credință și „sola scriptura” Sfânta Scriptură fiind singura autoritate pentru mântuirea păcătoșilor. După moartea lui Luther în anul 1546, reforma a fost continuată de prietenul său Melancthon.

În Braşov reforma a prins rădăcini începând cu anul 1541 odată cu moartea lui Lukas Hirscher, judele Braşovului care era un mare susţinător al Bisericii Catolice. În anul 1542 biserica saşilor din cetatea Braşov, acum Biserica Neagră, adoptă toate directivele reformei, adică slujbele religioase evanghelice. Toate aceste schimbări de ordin religios sunt acceptate de magistrul cetăţii Braşov. Prin predicile reformaţilor saşi, pătura socială săsească va reţine apelul referitor la dreptate şi egalitate socială, va înţelege că întreaga esenţă religioasă se va reduce la contactul direct al credincioşilor cu divinitatea. După ce reforma în biserica săsească se încheie cu mult succes, conducerea ei este încredinţată lui Honterus. La începutul anului 1543, Johannes Honterus publica volumul „Reforma bisericii braşovene şi din toată Țara Bârsei. Acest volum atrăgea atenţia asupra faptului că Biblia este baza învăţăturii creştine, de aceea inspecţiile care se făceau în bisericile saşilor din Țara Bârsei, aveau menirea să cerceteze dacă slujbaşii bisericii sunt bunii cunoscători ai învăţăturii creştine. Reforma lui Honterus, avea la bază regulamentul bisericii de la Wittenberg şi a introdus limba germană în serviciul liturgic, s-a răspândit la locuitorii saşi din Țara Bârsei. Răspândirea Reformei în rândul saşilor din Țara Bârsei va aduce progrese importante în plan religios, dar şi în plan cultural şi social. În anul 1547 apare „Regulamentul bisericesc al tuturor saşilor din Transilvania”, de acum saşii devenind în unanimitate luterani. Iar din anul 1572, Biertanul va deveni sediul episcopului luteran. Saşii din Țara Bârsei vor plăti în continuare dijma bisericească, valoarea acesteia fiind stabilită în anul 1610 de către capitulul regiunii la o sumă fixă ce va fi încasată anual şi care va rămâne invariabilă, până în anul 1770. Majoritatea preoţilor din parohiile reformate din Țara Bârsei îşi făceau studiile la liceul din Braşov, înfiinţat de J. Honterus la Braşov în anul 1541. Preoţii reformaţi care au activat în parohiile saseşti din Țara Bârsei erau nişte oameni culţi, cu studii înalte, exponenţi ai unei naţii iubitoare de cultură. Situaţia materială a preoţilor evanghelici din Țara Bârsei se ridica cu mult deasupra în comparaţie cu veniturile celorlalţi locuitori. Saşii au avut şi un mare avantaj acela că poporul şi confesiunea lui au fost una şi aceeaşi, toţi saşii fiind convertiţi de la catolicism la luteranism.

Reforma religioasă din Braşov, după cum am amintit nu i-a vizat numai pe saşi, ci s-a îndreptat atenţia şi spre comunităţile de maghiar din Țara Bârsei, care depindeau din punct de vedere administrativ de consiliul oraşului Braşov. Este vorba de comunităţile de maghiar care erau aşezate în localităţile din apropierea cetăţuilor de frontieră: Bran, Codlea, Hălchiu, care aveau sarcina de a apăra frontiera de invadatori şi de populaţiile învecinate. Pastorii maghiari din Țara Bârsei apăreau sub numele de capelani sub ascultarea pastorului saşilor din Braşov, iar din punct de vedere administrativ sub jurisdicţia consiliului oraşenesc Braşov. Consiliul

orășenesc din Brașov, trimitea în comunitățile de maghiari pastori de origine germană, care predicau în cadrul serviciului divin în limba germană. Se pare că s-a urmărit din partea consiliului orășenesc din Brașov o campanie de a germaniza aceste comunități de maghiari odată cu reforma. Apare o luptă de obținere a independenței comunităților de maghiari din Țara Bârsei împotriva bisericii reformate săsești. Astfel că în anul 1842 este înființată societatea pastoriei maghiari adepți ai confesiunii augustane. Membrii fondatori ai acestei asociații au fost pastorii maghiari care profesau în Brașov, dar și în cele zece sate aparținătoare orașului Brașov. scopul acestei asociații a fost acela de a păstra identitatea națională a maghiarilor în fața propagandei bisericii săsești.

În anul 1844 membrii asociației înaintează un memoriu conducerii administrative de la Sibiu prin intermediul căruia pastorii maghiari reprezentanți ai comunității maghiare se plâneau conducerii regionale, de nedreptățile pe care le primesc din partea bisericii săsești din Brașov. Această petiție a fost respinsă de conducerea regională de la Sibiu. În anul 1847 li s-a permis pastoriei maghiari din Țara Bârsei să folosească în mod oficial denumirea de „pastori”, însă această denumire nu le oferea aceleași privilegii pe care le aveau pastorii sași în Țara Bârsei.

În anul 1874 reprezentanții comunității maghiare au hotărât în unanimitate la adunarea de la Brașov înființarea unui protopopiat evanghelic maghiar independent, ca structură reprezentativă a comunității maghiare din Țara Bârsei, și desprinderea acestuia de biserica evanghelică săsească. În urma unei anchete desfășurate de către ministerul cultelor s-a decis înființarea unui protopopiat de limbă maghiară care era sub jurisdicția consistoriului principal săsesc și s-a respins înființarea unei dieceze independente de limbă maghiară.

În concluzie, răspândirea reformei în Țara Bârsei a avut ca punct de plecare orașul Brașov unde cărturarul umanist Johannes Honterus a redactat pentru prima oară ideile reformatoare a noii biserici lutherane. În localitățile care nu erau locuite de sași, ci erau locuite de comunitățile de secui, reforma a fost acceptată sub forma învățaturii calvine, care a găsit după anul 1560 mulți adepți. Românii din Țara Bârsei au rămas pe mai departe foarte bine ancorați în viața lor spirituală, care nu i-a lăsat să își părăsească credința lor ortodoxă.

Capitolul 4 „ DEPRESIUNEA BUZĂUL ARDELEAN” dezvoltă detaliat imaginea neexploată din punct de vedere istoric a depresiunii Buzăul Ardelean - Zona Buzaielor. Pe parcursul acestor capitole se oferă informații relevante cu privire la cele trei biserici românești

din Buzăul Ardelean: Sita Buzăului, Întorsura Buzăului, Barcani. S-a insistat în mod excepțional asupra comunității bisericești din Sita Buzăului. În acest scop pe baza documente descoperite s-a elaborat un studiu de caz în identificarea, evaluarea și analiza comunității bisericești din Sita Buzăului.

Regiunea Buzăul Ardelean cuprinde cele patru comune: Sita Buzăului, Vama Buzăului, Întorsura Buzăului, Barcani, fiind așezată pe o întindere de aproximativ 43,574 ha. Populația de români din această zonă a cunoscut aceeași evoluție sub aspect economic, social, religios, ca toți românii ardeleni.

Cele trei comune, Sita Buzăului, Întorsura Buzăului și Vama Buzăului și-au primit numele prin simplul fapt că sunt într-o legătură strânsă cu râul Buzău. Numele de Sita Buzăului derivă de la faptul că în această regiune râul Buzău, după cotitura ce o face în Întorsura Buzăului din cauza pragului de la trecătoarea Cheia, are un mers mai lent, curgând încet ca printr-o sita, formând o mulțime de mlaștini. Întorsura Buzăului își are denumirea de la faptul că aici râul Buzău face o cotitură care dă impresia că Buzăul se întoarce brusc. Așezarea Vama Buzăului își are numele de la vechea vama care făcea legătura între Ardeal și Muntenia. Această Vamă era așezată în apropierea râului Buzău, fiind una dintre cele mai vechi din Carpați. Și în această depresiune a Buzaielor acest proces de deznaționalizare și-a făcut simțită prezența printre populația de români ortodocși, prezenți aici din vechime. Cu privire la prezența unor grupuri de oameni în aceste locații încă din cele mai vechi timpuri, avem următoarele dovezi: în localitatea Sita Buzăului, zona Cremenea s-au găsit obiecte cioplite din piatră care ar data din perioada paleoliticului mijlociu, adică 40.000- 50.000 înainte de Hristos; dovezi despre prezența goților în Buzaiie avem în Crasna, zona aparținătoare din punct de vedere administrativ de Sita Buzăului. În această localitate, în anul 1888, s-au descoperit întâmplător de câțiva locuitori mai multe lingouri de aur cu inscripții creștine, în zona pârâului Zimbrului.

După cucerirea Daciei de către romani zona Buzaielor era o zonă mlăștinoasă care era așezată la marginea imperiului. Pe această margine a Imperiului, care astăzi formează zona Buzaielor, existau drumuri care legau centrele militare între ele. Putem vorbi despre existența unei populații romane în Depresiunea Buzaielor. În localitatea Valea Mare s-a găsit o bucată de cărămidă romană care era folosită la pavajul drumurilor militare. Din localitatea Sărămaș poate fi urmărită o ramificație a acestui drum care trece prin culmea Berțului în localitatea Lădăuți până în dreptul actualei școli, de aici traversează culmea Borșoșului, peste vârful Călugărul, spre localitatea Zagon. Acest drum se pare că făcea legătura cu castrul roman din actuala

localitate Brețcu. Porțiunea de drum care traversează vârful Călugăru, din generație în generație a purtat denumirea de „Linie”.

În sec. XIII-lea, cavalerilor teutoni care se așezaseră în Transilvania, dimpreună cu comunitatea de români din zona Buzăul-Ardelean, au construit o cetate de apărare cunoscută sub denumirea de Kreuzburg- Cetatea Crucii, pentru a apăra trecătoarea de aici. Această cetate făcea parte din sistemul de apărare împotriva năvălitorilor, cum ar fi cumanii. Există o asemănare a acestei cetăți cu cea din Bran , amândouă având un rol să închidă drumul năvălitorilor prin pasurile respective.

În anul 1839, centrul vamal al pasului Buzău a fost mutat la Crasna, sat aparținător de comuna Sita Buzăului.

În zona Buzaielor a existat o populație din cele mai vechi timpuri, care după retragerea stăpânirii romane a continuat să existe și să se dezvolte pe vechile vetre ale cetăților romane. Această populație fiind aproape de vechile drumuri romane care făceau legătura între centrele comerciale ale vremii, îmbrățișat foarte ușor credința creștină, de la misionarii creștini care veneau din Imperiu.

La început românii din depresiunea Buzăul Ardelean s-au bucurat de toată libertatea, având ca ocupație păstoritul pentru care munții și pășunile din această zonă le-au oferit condițiile necesare, retrăgându-se aici din calea năvălitorilor. Această liniște a românilor a fost stricată de venirea secuilor care au primit de la regalitatea maghiară drepturi și care aveau obligația de a apăra granița regatului maghiar. Secuii au primit și dreptul de a stăpâni pământurile românilor. Acest drept al secuilor l-a transformat pe român din om liber în iobag, el fiind acum nevoit să plătească arendă pentru casa ridicată pe terenul care i-a fost răpit. Cu toate că cercetătorii maghiari, amintim pe Berecz Gyula, afirmă că românii au fost aduși în Buzăul Ardelean după anul 1705 pentru a lucra pământurile grofilor maghiar, dovezile arheologice demonstrează contrariul și anume că poporul român a fost prezent aici încă din cele mai vechi timpuri. Românii din Buzaie au fost creștini ortodocși încă de la început, fiind organizați într-o comunitate bine ancorată în tradiția bisericii creștine de rit răsăritean. Însă datorită faptului că această depresiune a fost străbătută încă din vechime de drumuri comerciale, care mai târziu au făcut legătura între Transilvania și Țara Românească, multe popoare migratoare care s-au folosit de aceste trecători au tulburat în permanență liniștea românilor care locuia aici. Acest lucru este demonstrat și de faptul că până în sec. XX, majoritatea locuitorilor

își aveau gospodăriile amplasate pe dealuri, în zone retrase. Pe lângă această neplăcere s-a mai adăugat și misiunea Bisericii catolice care odată cu venirea stăpânirii maghiare a încercat deznaționalizarea românilor prin catolicizarea lor forțată.

O etapă în dezvoltarea comunității românești din Buzaie s-a petrecut în sec. XVIII-lea, odată cu venirea imigranților din Țara Bârsei, care au fost siliți să plece din acele locuri de baștină din cauza condițiilor sociale și naționale în care se aflau. Originea acestor locuitori este demonstrată de numele localităților din care au venit și pe care le-au păstrat ca nume de familie: Tohănean de la Tohan; Zărnescu de la Zărnești; Prejmereanu de la Prejmer; Budileanu de la Budila; Purcăreanu de la Percăreni; Săceleanu de la Săcele; Ticușanu de la Ticuș; Hermeneanu de la Hărman. Motivul imigrării a fost uniția, prin intermediul căreia Biserica Catolică obliga pe români să o îmbrățișeze. Autoritățile maghiare nu aveau nici un interes în a ocroti comunele buzoiene, așa cum aveau pentru comunitățile secuiești din imediata apropiere. Români din aceste comune și-au construit singur bisericile, școlile, pe care tot singuri le-au și întreținut.

Între anii 1900-1914, în Ardeal românii au început a cumpăra pământ și păduri din moșiile grofilor ce decădeau, sau a celor care își investeau capitalurile în sectorul industrial. Și în zona Buzăul Ardelean s-a desfășurat același eveniment, când locuitorii în special din Sita Buzăului și Întorsura Buzăului, au cumpărat suprafețe importante de pădure și pășune.

În timpul prigoanelor maghiare pornite împotriva românilor în anii 1848, 1915, lăcașurile de cult din Sita, Întorsura, Vama, au fost vandalizate, fiind arse și distruse multe documente. Obiectele de cult au fost furate sau distruse în această perioadă greu încercată pentru români.

Acest capitol cuprinde rezultatele studiului de cercetare individuală cu privire la comunitățile bisericești din zona Buzăul Ardelean. Cu precădere am prezentat, în măsura informațiilor găsite, istoria Bisericii din Sita Buzăului, care până acum nu a fost prezentată într-o formă organizată, iar o parte din informațiile prezentate în multe lucrări nu sunt conforme cu realitățile vremii.

În cadrul acestui studiu s-au analizat și evaluat:

- Poziționarea parohiei din punct de vedere geografic.
- Atestarea documentară.
- Vechimea locuitorilor din această parohie.

- Casă Parohială din Parohia Sita Buzăului.
- Școală confesională din Parohia Sita Buzăului.
- Avera bisericii din Sita Buzăului.
- Preoții din Sita Buzăului.
- Problemele apărute odată cu alegerea preotului capelan din Sita Buzăului, în urma cărora cel mai mult a avut de suferit școala confesională.

Cu privire poziționarea parohiei din punct de vedere geografic, am arătat faptul că Sita Buzăului este cea mai sudică localitate din Județul Covasna, deservind o lungă perioadă de timp ca punct de frontieră între regatul maghiar și Țara Românească. Sita Buzăului este așezată de-a lungul râului Buzău, aproape de punctul Cheia, unde străpunge Carpații de Curbură. Așezarea este compusă din trei sate Sita-Centru, spre apus în hotar cu Vama Buzăului se află cătunul Ciumernic, spre sud se află Bobocea, Zăbrătau, Crasna. Ca așezare, Sita Buzăului este atestată încă din perioada din perioada paleolitică. În punctul numit Cremenea s-au descoperit în urma săpăturilor arheologice o așezare paleolitică cu două niveluri, una din perioada neoliticului timpuriu. Tot aici s-au găsit și așezări ale unei locuiri paleolitice.

Din punct de vedere a atestării documentare, pentru prima dată apare în 1533 cu numele de Boza.

Locuitorii acestei așezări au fost încă de la început urmașii daco-romanilor, adică poporul român. Aceștia s-au bucurat încă de la început de libertate, ocupația lor fiind păstoritul pentru care așezările de aici de munți și dealuri le-a oferit condițiile necesare. Odată cu venirea cotropitorilor maghiari dar și a secuilor, liniștea românilor a fost tulburată. Munții și dealurile din această veche așezare din Sita Buzăului le-a oferit românilor pentru o vreme refugiu în fața noilor veniți și a oaspeților lor: secuii și sașii. Odată cu ocuparea efectivă a acestor așezări de către ungurii, românilor le-a fost preluat cu forța pământurile, astfel ei devenind din oameni liberi, arendași. A existat o legătura permanentă între locuitorii din Sita Buzăului, localitate de frontieră, cu românii din Țara Românească, dar și locuitorii din Brașov. Astfel s-a putut simți în Sita Buzăului, ca de astfel în întreaga zona a Buzăului Ardelean, influența școlii românești de la Biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, dar și a colegiului Șaguna din Brașov.

În ceea ce privește vechimea parohiei din Sita Buzăului păreri sunt împărțite. Datorită faptului că această așezare s-a aflat la granița dintre Ungaria și Țara Românească, datorită conflictelor mereu prezente între români și unguri, a năvălitorilor care își făceau mereu

prezența, a regimului auster venit din partea catolicilor maghiari, nu s-au putut păstra prea multe documente care să ateste vechimea parohiei din Sita Buzăului. Părerile sunt împărțite și datorită faptului că documentele au fost descoperite treptat, de diferite persoane care între timp și-au exprimat mai multe păreri care nu întotdeauna au fost reale.

Cea mai bună dovadă despre vechimea parohiei este cimitirul, care și astăzi este prezent fiind așezat în imediata apropiere a actualei Biserici. Cu ocazia inventarierii locurilor de veci realizat în cursul anului 2015 s-a descoperit o piatră funerară pe care se poate încă vedea anul 1814, luna mai, an în care a fost îngropat respectivul credincios din Sita Buzăului al cărui nume nu a putut fi descifrat, având în vedere vechimea pietrei funerare.

O altă dovadă cu privire la vechimea parohiei Sita sunt registrele de înmormântați din anii 1840, 1842, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, descoperite la Arhivele Naționale din Sfântu Gheorghe, jud. Covasna. Din aceste registre aflăm vârsta celor decedați, dar și faptul că aceștia au fost născuți și crescuți în Sita Buzăului. Astfel mulți dintre ei au fost născuți în sec. al- XVIII-lea în familii de români care la rândul lor au trăit în Sita Buzăului.

Casă Parohială din Sita Buzăului construită în anul 1851 și renovată de-a lungul timpului în repetate rânduri.

Parohia din Sita Buzăului deținea și o școală confesională. Primele informații despre școala confesională din Sita Buzăului le avem în anul 1856. Conflictul apărut odată cu alegerea capelanului din Sita Buzăului, între pr.paroh Ioan Dima și învățătorul Nicolaie Russu, a adus multă suferință școlii confesionale. Consiliul parohial din Sita Buzăului oprit sprijinul financiar acordat școlii confesionale, astfel încât activitatea ei a încetat în anul 1911. În locul școlii confesionale au apărut școlile de stat cu predarea în limba maghiară. Din documentele găsite am prezentat materiile care erau predate la școala confesională:

- La religiune: religiune, istoria biblică, catehism.
- La limba maternă: cetirea, gramatica, scrierea dictată.
- Limba maghiară.
- La matematică: compusul mental, compusul cu cifre.
- La obiectele istorice: geografia, istoria.
- La științele naturale: istoria naturală, fizica.
- La daterități: cuvântul, caligrafia.

Școala confesională era frecventată de copii românilor din Sita Buzăului și împrejurimi. În foaia de avere a Parohiei din Sita Buzăului din anul 1917, apare școala confesională din Sita Buzăului. Școala confesională greco-orientală din Sita Buzăului a fost un mijloc prin care s-a putut menține vie atât limba strămoșească a românilor, cât și credința lor ortodoxă.

Cu privire la averea Bisericii din Sita Buzăului, pe baza documentelor am constatat faptul că cea mai mare parte din averea parohiei o deținea preotul paroh, pentru întreținerea lui și a familiei. Se pare că preotul paroh avea dreptul să dețină averea pe numele lui atât timp cât deținea funcția de paroh, care de drept era averea parohiei, și putea astfel face parte din nobilimea acelor timpuri.

În Sita Buzăului s-au ridicat dinastii de preoți care prin jertfelnicia lor au ridicat parohia la cele mai înalte standarde: pr. Nicolae Comșa; pr. Ioan Dima; pr. Ioan Coman; pr. Olimpiu Russu; pr. Dumitru Comșa; pr. protopop Florin Tohănean; pr. Iulian-Petru Tohănean.

Problemele apărute odată cu alegerea preotului capelan din Sita Buzăului, au fost generate de neînțelegerile pr. Paroh Ioan Dima și învățătorul Nicolae Russ. În anul 1904 pr. Ioan Dima a cerut Consistoriului de la Sibiu înființarea unui post de capelan pentru Sita Buzăului, din dorința de al așeza în acest post de ginerele lui pr. Ioan Coman. Însă această dorință a fost spulberată de învățătorul Nicolae Russu, care a propus pentru acest post alți doi candidați: Dumitru Purece și Ieremie Ticușan. Învățătorul dorea că să își mărite o fată cu unul dintre cei doi candidați și astfel să aibă un ginere preot în Sita Buzăului. Acest conflict a dezbinat comunitatea din Sita Buzăului, având consecințe atât asupra vieții religioase cât a școlii confesionale. Aceste consecințe au fost posibile datorită faptului că în anul 1907 Ioan Coman ocupă postul de capelan, iar împreună cu socrul lui pr. paroh Ioan Dima a format o coaliție împotriva învățătorului Nicolae Russu.

În subcapitolele destinate parohiilor Întorsura Buzăului și Barcani, am prezentat viața bisericească a comunităților de aici, vechimea lor, preoții slujitori, rolul bisericilor în păstrarea identității poporului român.

În cadrul capitolului 5 „**PLURARISMUL CONFESIONAL, ARMONIE SAU DISCORDIE**”, s-a dorit prezentarea detaliată a măsurilor luate de autoritățile maghiare împotriva Bisericii Ortodoxe române și a poporului român, continuând astfel procesul de deznaționalizare început odată cu venirea lor în Transilvania. Autoritățile maghiare au început a infiltra spioni în comunitățile de români din zona Buzaielor. Rolul acestor spioni era acela de a-i dezbină pe românii, folosindu-se de diferite modalități. Cel mai tragic eveniment a avut loc în anul 1915, când mai mulți preoți și învățători din zona Buzaielor, dar și din zona Brașovului,

au fost arestați și purtați prin temnițele ungurești, pentru simplul fapt că erau buni români. Despre toate acestea aflăm informații în ziarul *Cosinzeana*, din 10 ianuarie 1923 și în manuscrisul lui Remulus Cristolovean înv-dir la școala confesională din Râșnov, care a fost închis în închisoarea din Cluj, timp de trei ani, împreună cu preoții din zona Buzăul Ardelean și alți intelectuali din Țara Bârsei:

- Pop David, învățător în Hărman, teolog și diacon.
- Boita Spiridon, candidat la avocatură, fost angajat al judecătoriei din Făgăraș.
- Neagovici- Negoescu (Nica) George, preot în Întorsura-Buzăului.
- Coman Ioan, preot în Sita Buzăului.
- Cristolovean Romulus, învățător diriginte în Râșnov.
- Dan Pompilius Învățător diriginte în Zărnești.
- Pop Victor, farmacist în Alba-Iulia.
- Dr. Zaharia Muntean, avocat în Alba Iulia.
- Popescu Romulus, contabil Albina din Alba Iulia.
- Nan Ioan, preot în Sânpetru- Brașov.
- Popovici Iosif preot în Sfântu Gheorghe- Treiscaune.
- Baca Coman, preot în Poplaca- Sibiu.
- Modroi Ioan, capelan și învățător în Vama Buzăului.
- Hamzea Nicolaie, învățător în Tărlungeni.
- Sociu Ioan, controlor la perceptorat în Sibiu.
- Grecean Dumitru, preot în Hărman.

Având ca bază manuscrisul lui Remulus Cristolovean, am prezentat în detaliu motivele arestări, fazele procesului în cadrul căruia fost condamnați la moarte, condițiile inumane din timpul detenției, rolul pe care preoții întemnițați l-au avut în timpul detenției, care prin modul lor de comportament au ridicat moralul celorlalți detinuți și au păstrat credința ortodoxă vie în sufletele lor.

În Configurația creștinismului în sud-estul Transilvaniei, este fără îndoială un proces strâns legat de istoria poporului român, ca urmaș al daco-romanilor, dar și de popoarele care începând cu sec. al IX-lea s-au stabilit în acest ținut. Pe baza descoperirilor arheologice pe care le-am adunat din studiile de specialitate am ajuns la concluzia că creștinismul a apărut și s-a dezvoltat în ținuturile dacice așa cum cum a apărut și dezvoltat în tot Imperiul Roman. După

cucerirea acestui spațiu de către regatul maghiar, în Transilvania a început un proces de înlocuire a instituțiilor ortodoxe cu altele, catolice. Preoții, intelectualii de pe Buzaie au luptat în permanență împotriva regimului ungar, dar și a celor de alte credințe, pentru a-și apăra identitatea națională. Preoții de aici au zidit primele școli confesionale în care au învățat generații întregi de copii români. Zelul cu care preoții ortodocși, intelectualii români, dar și credincioșii din această depresiune a Buzaielor, ca și cei din cealaltă parte a Transilvaniei, au luptat și s-au jertfit pentru cele mai înalte idealuri, ne-a determinat să abordăm acest subiect.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Izvoare:

- Arhivele Naționale Brașov, *Seria Actele Magistrului*, doc. Nr. 40/II, 1772.
- Arhivele Naționale Brașov, *Seria Actele Magistrului, inventarul documentelor pe anii 1736-1740*, nr.46/1736.
- Arhivele Naționale Brașov, *Seria Acțiunile românilor din Șcheii Brașovului împotriva magistrului orașului Brașov pe anii 1496, 1700, 1772, 1794*.
- Arhivele Naționale Brașov, *Seria Actele Magistrului, inventarul documentelor pe anii 1751-1753*, nr. 33/ 1751.
- Arhivele Naționale Brașov, *Seria Acțiunile românilor din Șcheii Brașovului împotriva magistrului orașului Brașov*, nr. 125/2, 1719.
- Arhivele Naționale Brașov, Fond personal „Romul Cristoloveanu”, vol.I, 23.X. 1915- 25.X.1918.
- Arhivele Naționale Brașov, Fond personal „Romul Cristoloveanu”, vol. II.
- *Arhivele Naționale Covasna, Fond 166:*
 - *Nr.inv.1:* Situații statistice întocmite de parohiile ortodoxe din Protopopiatul Treiscaune, referitoare la nașteri, căsători și decese, anul: 1839 nr. file:16.
 - *Nr.inv.2:* Situații statistice întocmite de parohiile ortodoxe din Protopopiatul Treiscaune, referitoare la nașteri, căsători și decese; extras cu privire la școala confesională ortodoxă din Brețcu, anul:1840; nr. file:17.
 - *Nr.inv.3:* Situații statistice întocmite de parohiile ortodoxe din Protopopiatul Treiscaune, referitoare la nașteri, căsători și decese, anul: 1841; nr. file: 16 .

- Nr.inv.4 : Situații statistice

întocmite de parohiile ortodoxe din Protopopiatul Treiscaune, referitoare la nașteri, căsători și decese, anul:1842; nr. file: 18.

- Nr. inv.5: Situații statistice

referitoare la învățământul confesional ortodox din Protopopiatul Treiscaune anul:1845; nr. file:4.

- Nr. inv.6: Situații, extrase,

cataloge referitoare la funcționarea școlilor confesionale ortodoxe din Protopopiatul Treiscaune; adresa Conmitetului Asociațiunii ASTRA, semnată de mitropolitul Andrei Șaguna, prin care protopopul ortodox din Treiscaune era îndemnat să facă înscrierea unor membrii din zonă în ASTRA, anii:1861-1962; nr. file: 47.

- Nr. inv.7: Situații statistice privind:

nr. de familii și credincioși ortodocși din parohiile protopopiatului Treiscaune, nr. nașterilor, căsătoriilor și deceselor și numărul elevilor școlilor confesionale și numărul celor care știu să scrie și să citească; anul: 1891; nr. file: 32.

Nr.inv.8: Situații statistice privind: nr.

de familii și credincioși ortodocși din parohiile protopopiatului Treiscaune, nr. nașterilor, căsătoriilor și deceselor și numărul celor care știu să scrie și să citească; anul: 1901; nr. file:29.

• *Arhivele Mitropoliei Ardealului :*

- Anul 1898 : cota III - nr:17.
- Anul 1899 : cota IV- nr: 951.
- Anul 1900 : cota IV- nr: 141, 10.
: cota V- nr: 1, 1138, 825.
- Anul 1901: cota III- nr: 1, 935.
- Anul 1902: cota IV- nr:471, 726.
- Anul 1903 : cota IV- nr: 3, 1248.
Cota V- nr: 844.
- Anul 1904: cota III- nr:12.
cota IV- nr: 125, 293, 960, 1053
cota V- nr: 263, 264, 1225, 1226, 1227, 29, 1498.
- Anul 1905: cota III- nr:136
cota IV- nr: 132, 160, 222, 667.

Cota V- nr: 177, 557, 758, 787, 952, 1113.

- Anul 1906: *cota IV- nr:134, 181, 376, 542, 936.*
cota V- nr: 5, 51.
- Anul 1907: *cota III- nr: 37, 794.*
cota IV- nr: 61, 119, 217.
cota V- nr: 1148
- Anul 1908: *cota I- nr:336.*
cota III- nr: 443,444, 445, 446, 770.
cota IV-nr: 813.
- Anul 1909: *cota IV- nr:417, 509, 669, 1414..*
cota V- nr:1181, 1570, 1623.
- Anul 1910: *cota IV- nr:633, 935, 1307, 1568.*

- Anul 1911: *cota IV- nr:280, 1431.*
cota V- nr: 12, 444.
- Anul 1912: *cota III- nr:590, 74, 88, 498, 1600..*
cota V- nr: 1116, 176.
- Anul 1913: *cota IV- nr:115, 1106, 1240.*
- Anul 1914: *cota III- nr:218.*
cota IV- nr: 85.
cota V-nr:114.
- Anul 1915: *cota IV- nr:386,432.*
- Anul 1917: *cota IV- nr:623.*
- Anul 1918: *cota III- nr:70, 537.*
- Anul 1919: *cota II- nr:34.*
- Anul 1920: *cota III- nr:116, 314.*
- Anul 1921: *cota III- nr:250, 927.*
cota IV- nr: 179.
cota V-nr: 23, 337.
- Anul 1922: *cota III- nr:415, 429, 430, 797.*
cota V- nr: 446, 464,1792.
- Anul 1923: *cota II- nr:918.*
cota III- nr: 766, 920.

- cota V-nr: 444.*
- Anul 1924: *cota III- nr:947.*
 - cota IV- nr: 114.*
 - cota V-nr: 18^a.*
- Anul 1925: *cota III- nr:38.*
 - cota V- nr: 1, 22, 1172.*
- Anul 1926: *cota V- nr:17^a.*
- Anul 1928: *cota V- nr:433.*
- Anul 1929: *cota III- nr:156.*
 - cota V- nr: 118.*
- Anul 1931: *cota I- nr: 212.*
 - cota III- nr:797/922, 231/930, 15.*
 - cota V- nr: 478/930, 359, 274.*
 - cota VI-nr: 825/900.*
- Anul 1933: *cota I- nr:108/930.*
 - cota III- nr:203.*
 - cota V-nr: 31, 884, 70, 79.*
- Anul 1934: *cota V- nr:17/933, 884/933, 145, 1231, 1071.*
- Anul 1935: *cota V- nr:1071/934, 827.*
- Anul 1936: *cota II- nr:1040.*
 - cota III- nr: 232/934*
 - cota V-nr: 703.*
 - cota VI-nr: 825/900.*
- Anul 1937: *cota III- nr:825.*
 - cota V- nr:998, 1071/934.*
- Anul 1938: *cota II- nr:1038.*
 - cota III- nr: 17, 447.*
 - cota V-nr: 1071/934, 1010.*
- Anul 1939: *cota V- nr:741,1072.*
- Anul 1940: *cota III- nr:373/939, 107, 55.*
 - cota V- nr: 1025, 330, 529.*
- Anul 1945: *cota I- 4, 846/944.*

II. Lucrări:

- Jones, A.H.M, *The latter roman empire*, Oxford, 1964.
- Achelis, H., *Das Christentum in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig, 1912.
- Albu, N. *Istoria Învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944.
- Alfoldi, *Latin Kereszteny felirat Erdelybol a kr. U. IV-ik szazadbol*, ArchErt, 1942.
- Alfoldi, *a keresztényseg nyomai Pannoniaban a nepvandorlas koraban, în Szentistvan Emlekkonyv*, ArchErt, 1942, p.149-170.
- Alfarcic, P. *Die sozialen Ursprunge des Christentums*, Berlin , 1963.
- Ambruster, *Dacoromano-Saxonica*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980.
- Barnea, I., *Les monumentes paleochretiens de Roumanie*, Roma, 1977.
- Barnea, I., *Din istoria Dobrogei*, București, 1968.
- Barițiu, G., *Părți alese din Istoria Transilvaniei*, , vol.I, Sibiu, 1889.
- Bănescu, N., *Viața și opera lui D. Philippide*, 1924.
- Beer, W., *Wolkendorf im Burzenland*, Hamburg, 1990.
- Berecz, Gyula, *Haromszek- Vaemegyé, Nepoktatasi intezeteinek tortenete*, Brasso, 1893.
- Bodogae, T., Pr.Prof. Dr. „*Omagiul Mitropolitului Nicolae Bălan*„, vol. II, Sibiu, 1956.
- Bogdan, I., *Originea voievodatului la români*, 1902 .
- Bolea, Nicolae, *Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în secolele XV- XVII și legăturile ei cu Patriarhia Ecumenică*, Editura Reîntregirea, Alba-Iulia, 2006.
- Brătianu, Gheorghe, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești...*, București, 1980.

- Bunea, I., *Istorie scurtă a Bisericii unite cu Roma*, în Șematismul veneratului cler al Arhidiecezei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba-Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900 de la Sfânta Unire 200, Blaj, 1900.
- Bunyitay, Ed., *A varadi kapt. Legregibb statutumai*, Budapesta, 1886.
- Bowle, J., *The unity of european History*, Oxford- London- New York, 1970.
- Buta, Sanda Maria, *Situația bisericii române din Transilvania la sfârșitul secolului al-XVII-lea*, Brașov, 2001.
- Butură, V., *Străvechi mărturii de civilizație românească*, Ed. Științifică și Encic., București, 1989.
- *Catalogul documentelor românești*, vol.I, București, 1955, p. 73, 278.
- *Călători străini despre Țările Române*, vol.II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1970, p.258, 415-418.
- Ciobanu, V., *Statistica românilor ardeleni din anii 1760-1762, în Almanahul Institutului de istorie națională, vol. III, 1924-1925*, Cluj, 1926.
- Ciomac, Ion Luca Dr., *Despre stările agrare din Transilvania sub regimul maghiar*, București. 1931.
- Cândea, R., *Concordanțe*, Cernăuți, 1921, reed, în Studii și articole, Ed. Academiei Române, București, 2015.
- Daicoviciu, C., *La Transylvanie dans l antiquite*, București, 1945.
- Istvan, Daner, *Szaszok es Olahok, în Magyar Figylo*, 1914.
- David, L., în *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956.
- Deichmann, J.F., *Christianisierung*, RAC, II, 1954.
- Densusanu, N., *Dacia Preistorică*, București, 1913.
- Dragomir, S., *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în sec. XV-XVI*, București, f.a.
- Elek, Fenyés, *Magyarország statistikaja*, Pesta, 1842.
- Erdujhelyi, M., *A kozjegyzoseg es hiteles helyek tort Magyarorszagon*, Budapesta, 1899.
- Fejerpataki, *A Kir. Kanczellaria az Arpadok koraban*, Bupadesta, 1885.
- Filimon, P., *Protestantismul și românii din Ardeal. Combaterea unei teorii uniate*, Arad, 1938.

- Gibbon, Edward, *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului roman*, Ed. Minerva, 1976.
- Giurescu, Constantin, *Istoria Românilor*, București, 1976.
- Gramatopol, M., *Dacia antiqua*, București, 1982.
- Gudea, N., *Castrul roman de la Râșnov*, Brașov, 1971.
- Gudea, N., Ghirco I., *Din Istoria creștinismului la Români*, Oradea, 1988.
- Hajnik, I., *A magyar birosagi szervezet es perjog az Arpad es vegyeshazi kiralyok alatt*, Budapesta, 1899.
- Hașdeu, N., *Et. Magnum, vol.III*, col. 1519-1520, *Colecția Biblioteca pentru toți*, București: Editura Minerva, 1970.
- Hertling, L., *Die Zahl der Christen zu Beginn des vierten Jahrhunderts*, *Zeitschrift fur Katholische Theologie*, 1934.
- Hodoș, N., *Bibliografia românească veche*, București, 1903.
- Horedt, K., *Siebenburgen in spatromischer Zeit*, București, 1982.
- Horvath, Mihaly, *O istorie a Ungariei*, Budapesta, 1860, p.45.
- Hunfalvy, P., *Az Olahok tortenete*, Budapesta, 1894.
- Hurmuzachi, Eidoxiu, *Fragmente din istoria românilor; Doc.I*, Biblioteca Digitală a României.
- Hurmuzaki, Eidoxiu, *Documente privitoare la istoria românilor; vol. I*, București, 1910.
- Huszti, *O es Ujj Dacia, asaz Erdelynek regi es mostani allapotjarol valo historia*, Besten, 1891.
- Iorga, N., *Istoria românilor prin călătorii*, Ed. Eminescu, București, 1981.
- Iorga, N., *Ce sunt și ce vor sașii din Ardeal*, București, 1919.
- Iorga, N., *Popoare turanice părăsite. Conferință ținută la Ateneul Român în ziua de 7 decembrie 1914*, Vălenii de Munte.
- Iorga, N., *Observațiile unui nespecialist asupra istoriei antice*, Vălenii de Munte, 1916.
- Jung, Iulius, *Die Aufänge der Rumanen*, Viena, 1876.
- Karacsonyi, Jonas, *Magyarország egyháztörténete*, Nagyvarad, 1915.

- Kenner, Fr ., *Romische Goldbarren mit Stemplen*, Viena, 1888.
- Kraus, Georg, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, București, Ed. Academiei R.P.R, 1965.
- Lazlo, K., *Erdelyország statistikája*, Cluj, 1847.
- Lăcătușu, Ion, Lechințan Vasile, Pătrușel Violeta, *Românii din Covasna și Harghita*, Miercurea Ciuc, 2003.
- Leclersq, H., în *DACL*, VI, 2, , col.1328, Paris, 1924.
- Lehrer, M.G. , *Ardealul pământ românesc*, Sibiu, 1990.
- Lențman, I.A., *Originea creștinismului*, București, 1961.
- Lisseanu, P., Cronica ungarilor de Simon de Keza, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol.IV, , București, 1935.
- Losontzy, Istvan, *Harmos Kiss tukor*, Bratislava, 1771, în Stephen Losontzi, *Trei oglinzi mici*, Toth, 1982.
- Lupșa, Șt., *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anii 1556*, în „Candela”, an. XXXIX, 1928.
- Lupșa, Șt., *Știri și documente despre Biserica Ortodoxă Romană din Transilvania după 1761*, Sibiu, 1945.
- Mac- Kendrick, P., *Pietrele dacilor vorbesc*, București, 1978.
- Macrea, M., *Viața în Dacia Romană*, București, 1969.
- Marțian Nicu, Mihai Racovițan, Ioan Țepelea, Vasile Lechințean, Vasile Ciubăncan, Liviu Țîrău, *Istoria României. Transilvania*, vol. II, Cluj-Napoca, 1997.
- Marțian Nicu, *Despre numele Ardealului*, Bistrita, 1906.
- Marțian Nicu, Mihai Racovițan, Ioan Țepelea, Vasile Lechințean, Vasile Ciubăncan, Liviu Țîrău, *Istoria României. Transilvania*, vol. II, Cluj-Napoca, 1997, vezi și Prof. Emilian Popescu, *Câteva gânduri despre botezul primilor creștini de pe pământul românesc*, în Euharistion Patriarhului Daniel al României, Ed. Basilica, Buc.
- Marczali, H., *Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum*, Budapestini, 1902.
- V. Mangra, *Ierarhia și Mitropolia din Transilvania*, Sibiu, 1908.
- V. Mangra, *Episcopii de Halici*, București, 1903.

- Maior, P. *Istoria Bisericii românilor atât a celor dincoace, precum și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813.
- Maior, P., *Istoria besearei românilor*, Buda, 1813.
- Mathley, *Romanian a Profile*, New York, 1970.
- Meteș, Șt., *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol.I, Ed. a-II-a, Sibiu, 1935.
- Meteș, Șt., *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, Arad, 1918.
- Miklosich, Fr., *Chronica Nestoris- textum slovienicum, versionem latinam glossarium, în Volumen primum, Textum continens*, Vindebona, 1860.
- Mourret, F., *Les origines chretinnes, Nouvelle edition revue et cirrigee*, Paris, 1924.
- Muller, F., *Geschichtswirksamkeit des Evangeliums in seimen lutherischen Verstandnis. Zwei aufsatze Evangelisches*, Stuttgart, 1956.
- Munoz -Amilibia, Ana M. Cf., *Cruz de bronce monogramatica procedente de Cehegin, în II. Reunion de archeologia paleocristiana hispanica*, Barcelona, 1982.
- Nagler, T., *Așezarea sașilor în Transilvania*, ediția a II-a, Editura Kriterion, București, 1992.
- Nagler, T., *Așezarea sașilor în Transilvania și raportul lor la dezvoltarea societății feudale românești*, Studii de Istorie a naționalității germane și a înfrățirii ei cu națiunea română, vol.I, 1976.
- Nikodemusz, K., *A Brassoi Magyar Agostai Hitvallasu Egyhazmegye megalakulasanak*, f.a.
- Nussbacher, G., *Johannes Honterus, Viața și opera sa în imagini*, Ed. Kriterion, București, 1977.
- Nussbacher, G., *Din cronici și hrisoave*, Ed. Kriterion, București, 1987.
- Oprean, S., *Tinutul Secuilor*, Cluj, 1927.
- Orban, L., *Biserica Evanghelică Lutherană din România de-a lungul secolelor, în Scurtă istorie a Bisericii și comunităților religioase din Transilvania*, Ed.Presa Universitară Clujană, Cluj, 2008.
- Oțetea, Andrei, *Renașterea și reforma*, Ed. Științifică, București, 1968.

- Pandrea, P. *Filozofia politico-juridică a lui S.Bărnăuțiu*, București, 1935.
- Pascu, Șt., *Voievodatul Transilvaniei*, vol.I, Ed. Dacia, Cluj, 1971.
- Pascu, Șt., *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1989
- Păcurariu, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol.I, București, 1980.
- Păcurariu, M., *Începuturile Mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980.
- Păcurariu. M., Pr. Prof, *Istoria Bisericii Ortodoxe*, Ed. I.B.M.B.O.R. București, 1980.
- Păcurariu, M. *Istoria bisericii ortodoxe române*, Sibiu, 1972.
- Pâclișanu, Z., *Istoria creștinismului antic*, Oradea, 1937.
- Pârvan, V., *Contribuții arheologice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.
- Piganiol, L”*Empire chretien*, Paris, 1947.
- Podea, I., *Monografia Județului Brașov*, Vol. I, Brașov, 1938.
- Popoviciu, Gh., *Uniunea* , Lugoj, 1907.
- Protase, D., *Problema continuității în Dacia în urma arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
- Radu, Gh., *Istoricul vieții bisericești a românilor din ținutul buzaielor transilvănene și împrejurimi*, (Teza de licență), Institutul Teologic Universitar din Sibiu, 1979.
- Reisseberg, L., *Die Kerszer Abtei*, f.a.
- Seișanu, R., *Transilvania românească cu hărți și diagrame*, București, 1941.
- Simonyi, S., *Magyar Nyelvtortenet* Szotar, I, col.623, Budapest 1953 .
- Someșan, L. Prof., Micu Emil conf., Pop V. asist., *Considerațiuni istorice asupra comunelor din depresiunea Întorsurii Buzăului*, ed. Cartea Ardeleană Brașov, an 1947.
- Someșan. L., *Depresiunea Întorsurii Buzăului*, Brașov, 1947.
- Sollner, J., *Statistik des Grossfürstenthums Siebenburgen*, Hermannstadt, 1856.
- Starbonm, Geografia, *Izvoarele istoriei României*, vol.I, Izvoare privind istoria României, Editura Republicii Populare Romîne, București, 1964.
- Sztrippsszky, H., *Jegyzetek a gorog kultura arpadkori nyomairol*, Budapesta, 1913.
- Șerbănescu, N., *Pătrunderea și dezvoltarea creștinismului în Schythia Minor”*,

în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1979.

- Teodorescu, R., *Civilizația românilor între medieval și modern*, Ed. Meridiane, București, 1987.
- Teutsch, G.D., *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B in Siebenburgen*, vol.1, Hermannstadt, 1862.
- Toropu, O., *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia sud-carpatică, sec.III-IX*, Craiova, 1976.
- Vulpe, R., *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977.
- Wallis Budge, E.A., *Amulets and superstitions*, New York, f.a.
- Werner, V., *Ursprung und Wesen des Erbgrafentums bei den Siebenburger*, Gotha, 1902.
- Zavodszky, L., *A Szent Istvan, Szent Laszlo es Kalman korabeli torvenyek es zsinati határozatok forrasai. Fuggelek: A torvenyek szovege*, Budapesta, 1904.
- Zimmermann, Fr., *Werner, C., Urkundenbuk zur Geschichte der Deutschen in Siebenburgen*, vol. I, Sibiu, 1892.

III. Studii:

- Adamescu, Gh, *L'imprimerie en Roumanie et les bulgares de Braşov au XVIIe*, în „Etudes balkaniques”, VI, 1967, p. 130-135.
- Anonymus, *Belae regis notarius, Gesta Hungarorum*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. I, Buc., 1934.
- Anghel, Gh, Blăjan, M., *S-au descoperit noi dovezi incontestabile ale continuității*, în „Unirea”, IX, nr.2036, Alba-Iulia, 15 iunie 1976.
- Barnea, I., *V.Pârvan și problema creștinismului în Dacia*, în *Studii Teologice*, 10, 1958, p. 93-105.
- Barnea, I., *Identități ale romanității*, în „Magazin Istoric”, 10, nr.1, 1976, p.28-32.

- Barnea, I., *Noi considerații privind monumentele creștine din Dacia*, în „Îndrumător Pastoral”, I, 1977, Alba –Iulia, p. 107-112.
- Barnea, I., *Continuitatea elementului daco-roman după părăsirea aureliană pe baza descoperirilor paleocreștine din Transilvania în lumina ultimelor cercetări*, în „Sargetia”, 16-17, 1984, p.259-266.
- Bako, Geza, *Cavalerii teutoni în Țara Bârsei*, în rev. „Studii, revistă de istorie”, nr.1, 1957, p.150-160.
- Bako, Geza, Nussbacher, Gernot, *Wan wurde Corona gegründet?* în , rev. Karpatenrundschau, VII, nr.25, p.1-5.
- Bârseanu, Andrei, *Catehismul luteran românesc*, în „Transilvania”, LII, 1921, nr.10-12, p.900-905.
- Benckiser, Nicolaus, *Siebenburgen, Das Land Und siene Menschen auf seinem Gange durch die Geschichte*, in *Frankfurter Zeitung*, nr.10, 1942.
- Binder, Pavel, Hutman, Arnold, *Români din Brașov în epoca Reformei*, în Studii și articole de istorie, XIII, 1969, p.80-90.
- Branga, N., *Când și unde pătrunde creștinismul în Dacia*, în MA, 16, nr.11-12, 1971, p. 881-885.
- Bunea, Augustin, *Statistica Românilor din Transilvania în anul 1750*, în revista *Transilvania*, XXX, 1901, p.250-251.
- Ciuhandu, G., *Bogomilismul și românii*, în Revista Teologică din Sibiu, nr. 7-8, 1914, 170-180.
- *Coman, Ana-Maria ,Gesta Sancti Niceta veteris Daciae episcopi Claudiopoli, Cluj, 1750, p.28-29, în „Anale de istorie”, București, XXVIII (1982),p.135-139*
- Daicoviciu, C., *Există monumente creștine în Dacia traiană în secolele II- III e.n?* în AISC, 2, 1933-1935, p.192-209.
- Daicoviciu, C., *O senzațională descoperire arheologică în Transilvania*, în *Transilvania*, Sibiu, nr.72, 1941, p. 576-578.
- Daicoviciu, C., *Problema continuității în Dacia. IV. Creștinismul și particularismul păgân dacic*, în AISC, 3, 1936-1940, p.244-249.
- Daicoviciu, C., *În jurul creștinismului din Dacia*, în *Studii. Revista de istorie, știință, filozofie, artă*, Buc., 1, 1948, p. 122-127.
- David, P.I, *Un lăcaș de cult ortodox la temelia bisericii din cetatea Prejmerului*, în BOR, 93, nr.7-8, 1975, p.935-939.

- Dănilă, N., *Considerații asupra noilor materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, în BOR, 100, nr.7-8, 1982, p. 731-742.
- Diculescu, C.C., *Vechimea creștinismului la români, în Argument filologic, Buc.*, 1910.
- Diculescu, C.C., *Contribuție la vechimea creștinismului în Dacia*, în „Din istoria religioasă a gepizilor”, în AIIN, 3, 1924-1925, p. 357-376.
- Drăguț, Vasile, *Contribuții privind arhitectura goticului timpuriu în Transilvania*, în Studii și cercetări de istorie a artei, București, 1978, p.10-12.
- Duță, Alexandru, *Date preliminare despre refugiații din Transilvania de Nord stabiliți în sud-estul României în anii 1940-1944*, în „Angustia”, nr.11/2007, p.50-60.
- Eutopius, *Scurtă istorie de la întemeierea Romei, în „Izvoarele istoriei României”*, vol.II, București, 1970.
- Erbiceanu, C., *Goții în Dacia și Misia, creștinarea lor în sec.III-IV*, în B.O.R, XII, 1898, p.134-139.
- Erbiceanu, C., *Ulfila. Viața activitatea lui sau starea creștinismului în Dacia Traiană și Aureliană în sec. IV*, în Biserica Ortodoxă Română, XXI, 1898-1899, p. 273-301, 370-380, 685-710, 726-769.
- Florea, Lucian, *Ortodocșii din Brașov în lupta cu uniația, în prima jumătate a secolului al- XVIII-lea*, în Glasul Bisericii, XXVII, 1968, nr.9-10, p. 990-1000.
- Gostar, N., David, L., *O gemă gnostică în Muzeul de istorie din Cluj, în Activitatea Muzeelor, Cluj*, 1956, p.135-138.
- Gudea, N., *Un opaiț bizantin în Muzeul de Istorie al județului Cluj*, în Acta MN, p.123-125.
- Hanga, Vladimir, Tontsch, Gunter H., *Opera juridică a umanismului transilvănean Johannes Honterus*, în Revista română de drept, XXX, nr.1, 1974.
- Herodot, *Istoriei, vol.I*, Ed. Științifică, București, 1961.
- Huttman, Arnold, *Din istoria Comunității din Brașov*, în Realitatea evreiască, nr.28, 1971.
- Ionescu, I., *Despre gema gnostică de la Romula și probleme legate de gемеle gnostice descoperite pe teritoriul țării noastre*, în MO, 22, nr. 3-4, 1970, p.213-215.

- Ionescu, I., *Problema gemelor gnostice descoperite pe teritoriul României*, în MO, 25, 1-2, 1973, p.88-96.
- Iordănescu, A., *Observații asupra creștinismului daco-roman*, în *Revista Clasică*, 11-12, 1939-1940, p.193-204.
- *Magazin istoric pentru Dacia*, București, 1846, p.119.
- Macrea. M., *Răspândirea creștinismului la daco-romani*, în *Istoria românilor*, I, Buc., 1960, p.620-637.
- Macrea, M., *A Propos de quelques decouvertes chretiennes en Dacie*, în *Dacia*, 11-12, 1945-1947, p.285-290.
- Marțian Nicu, Mihai Racovițan, Ioan Țepelea, Vasile Lechințean, Vasile Ciubăncan, Liviu Țîrau, *Istoria României. Transilvania*, vol. II, Cluj-Napoca, 1997, vezi și Prof. Emilian Popescu, *Câteva gânduri despre botezul primilor creștini de pe pământul românesc*, în *Euharistion Patriarhului Daniel al României*, Ed. Basilica, Buc. p.431-451.
- Mureșianu, *O alegere de dascăl și de gocimani la Cristian în 1783*, în *Țara Bârsei, anul IV, nr. 2*, p.145-150.
- Nanu, A., *Monumentul creștin de la Potaissa. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman*, *Odorheiul Secuiesc*, în revista *Harghita*, II, aprilie-mai, 1926, p.26.
- Nemoianu, Al , *Trei obiecte paleocreștine descoperite la Vețel*, în MB, nr.1-3, 1979, p.127-133.
- Niemanz, Wilhelm, *Date istorice cu privire la viața românilor din Brașov și Țara Bârsei*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr.25, 1908, p.3.
- Nussbacher, Gernot, *Martin Luther und Siebenburgen*, în revista *Karpatenrundschau*, XVI, nr.45, 1983, p.8.
- *Nouvelles informations relatives aux lingots romains d'or trouvés en Transylvanie*, RÉSEE, 3, 1965, p. 269, 278–281
- Nussbacher, Gernot, *Contribuții la istoria administrației orașului Brașov în perioada medievală, sec. XIII-XIV*, în *Historia Urban*, II, nr.1, 1994, Sibiu.
- Orleanu, C., *Creștinarea Daciei*, în *Biserica română*, Buc., 1883, I, p.129-133, 137-138.
- Orleanu, C., *Cuvintele creștine în limba română*, în *Biserica română*, Buc., 1883, I, p. 118-120, 132-135, 140-142, 147-149.

- Păcurariu, M., *Dovezi arheologice despre răspândirea creștinismului în Dacia*, în *Telegraful Român*, 11-12, 1968, p.1-2.
- Pârvan, V., *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, p.1911.
- Pompilian, Gh., *O gemă gnostică din Romula*, în *SCN*, 3, 1971, p.211-213.
- Popescu- Spineni, I., *Vechimea creștinismului la români*, în *B.O.R.*, 55, nr.5-7, 1937, p.350-363.
- Popescu, Em., *Continuitatea daco-romană. Procesul de formare al poporului român. Rolul creștinismului*, în *Glasul Bisericii*, 39, 1980, nr.6-9, p.573-587.
- Răileanu, C., *Considerații asupra vestigiilor paleocreștine*, în *Mitropolia Banatului*, 29, nr.7-8, 1979, p. 563-654.
- Rămureanu, I., *Noi considerații privind pătrunderea creștinismului la traco-daco-daci*, în *Ortodoxia*, 26, nr.1, 1974, p.164-178.
- Rămureanu, I., *Noi considerații privind pătrunderea creștinismului la traco-geto-daci*, în *Roumanie, Pages d histoire*, I, nr.3-4, 1976, p. 64-84.
- Reli, S., *Vechimea și originea creștinismului la români*, în *Candela*, Cernăuți, 47, 1937, p.17-70.
- Russu, I.I., *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman*, în *Studii Teologice*, 10, nr.5-6, 1958, p.311-340.
- Rusu, M. *Paleocreștinismul și etnogeneza românilor*, în *AIIA*, 26, 1983-1984, p-45-50.
- Someșan, L. *Vechimea și evoluția agriculturii românești în Transilvania*, *Analele Academiei de Industrie, studii comerciale din Cluj și Brașov*, nr.1, 1939, p.540-550.
- Sulică, Nicolae, *Câteva reflexiuni asupra originii românilor brașoveni*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr.187-190, 1898, p.6.
- Șesan, M., *Creștinismul vechi carpatic*, *Mitropolia Ardealului.*, 3, nr.11-12, 1958, p.813-828.
- Ștefan Lupșa, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anii 1556*, în *„Candela”*, an. XXXIX, 1928, p. 48.
- Teutsch, Friedrich, *Auszug aus Besondere Nachricht von Burzenland* în *Quellen Zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol.IV, 1886-1918, p.63.

- Teutsch, Friedrich, *Die Solomonsfels bei Kronstadt*, în Bericht des Burzenlandes sachsichen Museums in Kronstadt, 1913.
- Togan, Nicolau, *Statistica românilor din Transilvania în 1733*, în revista Transilvania, XXIX, 1898, p.181.
- Tudor, D., *Les Fouilles de Sucidava*, în Dacia, 7-8. 1937-1938, , p.380-400.
- Velcu, A.D., *Contribuții la studiul creștinismului daco-roman, sec. I-IV d.Hr*, în B.O.R., 60, nr.5-7, 1937, p.350-363.
- Vlassa, N., *Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatică*, în Acta MN, 16, 1979, p. 171-178.
- Vornicescu, N. , *Creștinismul între Carpați, Dunăre și Olt de la origini până în secolul XIV*, în Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic, I, Craiova, 1984, p.17-25.

VI. Ziare:

- *Cosânzeana*, anul VII, nr.1, 10 ianuarie 1923, Cluj, p.17-21.
- *Telegraful Român*, anul XLVIII, nr.137, 9/22 decembrie, 1900, Sibiu, p. 561-562.
- *Tribuna*, anul XIII, nr.59, 14/28 martie 1909, Arad, p.1-2, 3.